# IMIKALILE YA WINAMWANGA

*LYA WALIKWA NU H.M.F. SINKAMBA*



# Imikalile Ya Winamwanga

Lya walikwa

nu

H.M.F. Sinkamba

Printed by
MP
P.O. Box 71581
Ndola - Zambia

# VINO VILI MWENEMO

# ICHIMANYISYO

*Mwe winansi wanji ala chatala nkaninye munsi yitu yoo iya Winamwanga ukuwa na mabuku yitu ndivino imwiko yinji yawa. Wakawalika wawako awavule ngalelo kavwa wino angawasimpisya nuku wawomya mu mulimo nye woo awino kutawa. Mu ma 1950 Arnold Chizi Simuchimba nu Lasford Mbuza Simukonda nga nu Wamfwila Noah Sichizya, awasambilizya wanji wano twalinji nawo ponga mu masukulu, twelezizye nkaninye kuno naswe tulele tuwe na mabuku yitu mu chinamwanga. Twalambilizizye wa Minsioni witu ku Mwenzo kuno watwavwilizye mukusandulula umulimonye woo. Itolelelo lyawo lyalinji alyakuti umulimonye woo awampiya mvule wuno sweswe tutanga tuchichite saku mwe-wenecho mwaya mwalanda nawakapanga wa mabuku awenecho. Choo chatuposile atunyoka atwikala nu mulimo wowo awulala.*

*Pano nalinji ku Chalimbana mwakwe 1953 nelezizye ukuwa-lika akalibuku kakuti 'WANDETELELA' wa Publications Bureau awazumilizya awati akazima awampa ni chilambu. Ngalelo ukuti pansizi nawo awati tutanga tupulinte akalibuku kaa amuno a Wina-mwanga wachepesya kutaliwa wakakala wavule. Akalibuku kako akasowela mukwazimya. Mwakwe 1960 inyoka imbalika nakanji nye lelo nakonye akasowa kavwa awana wasukulu wapa Mwenzo awakiwa muno kazipisya. Mwakwe 1975 napo nawalisile akali-buku nye kaa akakuti "IMIKALILE YA WINAMWANGA NI VIFUMO VYAWO". Kaa akalibuku kilelo akakusandulula nu konjelezya vino vyasyazile nga nu kulembulula mukwelezya uku-londolola ichete-chete. Nsanzizye navinji vino vitalinjimo.*

*Nkusalifya a winansi wonsi wano wanjavwizye mu mulimo nye woo uwakuvwambavwamba ivisinza wano walesile imbwa na maka yakuwalika vyonsi vino vili moo. Nkani-nkani nkusalifya Rev. Fergus Mcpherson wino walinji a Mulasi pa mpindi yino na-sambilizyanga pa Mwenzo pano we Manager of schools wane nga swinya awili wino wantwazizye mu chalichi pa winga wane mu*

*1956. Pa mpindi yino walinji amusambilizya pa UNZA wanyochezile ku Mwenzo mukuyalolana na wasongo wonsi wano wasuwiziie kuno wangamulandila nukumunena ivisinza muno insi yoo yawezile kali namuno awantu wikalilanga. Waloline nu Donald Siwale, Yaphet Sinkala, Yaphet Mugara, Benjamin Kulinkundi Siyame, Wantula Mukoma ni Mfumu Wayitwika nga nu Kapelemela umwenikaya pakwe Mwanga. Vyonsi vino wamusumulizile wakofile pakwe Tepu.*

*Mwakwe 1967 pano nkusambilizya pa Chalimbana pa nsukulu yakwe wazya Mfumu naiinji nulongo lwakusunkana swinya nye nu Mcpherson pano wizanga nukupepesya pa College. Wizile andandila muno wapitizile namuno a winansi wonsi walanzinie nawe, anjazima nama Tepu yano wawakopezile amazwi yawo alyakuti njivwichisye. A Winamwanga wavule wamanya ivivule ivya munsi nye yoo ngalelo kutawa wino wasakamala kuno angawalika alyakuti awana wakunsongo nawo wangiza awasyala wakwivwa muno way!si na wayisikulu wikalilanga kali pano woliwo watani wakwatwe namuno insi yawezile.*

*Wanji wano wanjavwizye mu mulimo nye woo wano ntanga mbiwilile we: Musa Siwota Simukonda nu London Nkonga Sikapwiia nu Simuntala wino walinja nkombe ku Mfumu Kafwimbi nu Jackson Kafwatula Sichilongo nga na wasongo wanji nye wano ntanga mpende nkumemo. Nkusalifya nu wunji Caleb Sikaundi wino nawe wanjavwizye nkani nye kuno nche akusowa weliwe nu mulimo nye woo ngali walazile nanti kuwombwa.*

*Mwe winansi wanji nkusuwila kuno mwandi namwe mukunde ukuwazya akalibuku kaa nukunena awana wano wakukula nomba kuti wawazya nu kwelezya ukukonka vyonsi vino avizima vino watatakulu walondanga umwana wensi nusongo wensi avikonka mu mikalile mizima nu muchinzi wakusimichila mu wuntu witu uwa Wuleza.*

H.M.F. Sinkamba
LUSAKA

Jan. 1984

# 1. ICHIFUMO CHA WINAMWANGA

A Winamwanga awa munsi nye yoo iya Winamwanga wawa ni vifumo. Wino wee muchifumo chakwe pa chiwanza chakwe apaponye nawano waa mu vifumo vyawo mu viwanza vyawo nawo apaponye.

A Winamwanga wakutanji wafumile lwa Kambazwa-Kapela kunsi ya Nkonde, wanji nawo awati kalinye kali kutalinji umwiko nye woo uwa chinamwanga. Awantu nye waa wano wikala munsi nye yoo wafumilizile ku Mfipa nawo wanji wafumile ku Nyika nga wanji nawo wafumilizile ku Luwemba. Ukuwa ndivino wa Simwanza nawa Sichalwe nawa Simukanga weni wakati awali winansi wenecho napano Musyani ni myiko yinji yizanga munsi weni wazanilwe munsinye yoo. Lelo wa Simutowe, wa Simwinga, wa Sichula, wa Sinyangwe nawa Simfukwe weni wafumilizile ku Mambwe. Wa Simukonda, wa Silwimba nawa Siwale nawo ichifumo chawo aku Nyika. Wa Sinkamba, wa Sichivula nawa Simumba ichifumo chawo aku Luwemba. I wumba lyakwe wa Sinkonde, wa Simbeye, wa Silungwe nawa Simwambi (Mugara) nawo wafumilizile kunsi ya Nkonde.

Insi ya Winamwanga ankulu nkani nye: Kapela ansi ya Nyika kwe Mupemba, Vwawa ni Mbalizi. Kwisika ansi ya Luwemba mbalama zyakwe Chozi, Chambezi ni Chunga. Kambazwa kwe Kamani ansi ya Mambwe ni Mfipa mbalama zyakwe Mukalizi nu Nyinaluzi. Kambazwa ndilo ansi ya Nkonde ku Karonga kwe Nachitipa, Mweni-Wisi, Mweni-Chifungwe nu Wuyombe.

Kalinye kali mukwizuka ivifumo vyawo, Watatakulu wayilumbululanga munzila ndekane-ndekane ndivino pano wakulosya wakulumbulula umuntu kuno wafumile navino walinji, napa mpindi ya mutomolo pano ivintu vyacha ngapano wasuta ipala awantu awazevya pakufika ku masika naku mwaka wupya. Wanji nawo wayilumbululanga pa kuwomba, pa kulima pamwi pa ntemele pano umuntu akwezile kwe nachisolelwa utumiti tukupupuka

konga-konga tukuyilapula pansi. Nanti amumilamuchile nye ungivwa nukwivwa vino wakuyilumbulula. Wamwi watanji, "Endita Karonga witu pamwi awati Weweta Sumbi wa Nkonde."

Watatakulu pano wiza wikala munsinye yoo wano waa pa mwiko wawo, pa chiwanza chawo, pa chifumo chawo apaponye. Nga wakikale wowo watalinji ni mfumu. Umweni chiwanza songo wachiwanza awili wino walolekanga ngati ayili mfumu yawo; lelo wisile umutende nanti musampania wumwi, wisile ichete nanti kupunzinkana.

## 2. MUSYANI IMFUMU YA KUTALIKA

Mu manda mu manda pano Musyani watungumuka wafumilila ku wu Wiza swinya a Muwiza nye nga wiza wafichilila mu Mwenzo. Nga akafichilile mu Mwenzo momo, pakutalika walinji kunzi yakaya ku Mulanga nga pansizi apali pano awaya mukaya mukasi ukuwa wisile lwa pambali yakaya kuno wazenzile nawa Wiza wawuye.

Nga wakikale wowo mu Mwenzo momo walinji we Musyani ndivino namwe mu manyile uwu musyani, awukasula. Nga watalika wasula impasa ni nkundi nga wasula amasumo ni mivwi ni nkala ni vingolwa; ni nsambo watalika wapomba. Nga awantu wano walinji mukaya nye kako wakalole wowo awati, 'Ye, . . . umuntu wino wee namano, We Simwelengania'. Watalika nuku muchindika. Nga waka muchindike wowo umuchinzi wakula nu wufumu winjila, wawa a mfumu. Musyani atalinji nu mwiko ndivino uwu Siyame, Uwu Siyame a wawana wa mfumu. Lelo Mukoma nanti we Kafwimbi wano wafuma kwe Musyani wasiwita wakuti Situnga pamwi Siyame awe weni wakawita wakuti, "Muwiza wiza chisi na mwiko".

Kalinye kali mu Winamwanga wakutanji mutalinji umulilo nanti ansima nye italinjipo. Awantu walyanga ivyalonde, iviwisi. Ukuwa pano Musyani watungumuka wiza wikala munsi nye yoo iya winamwanga walesile ivinjelengwe munsi. Walile pano wisile awalola wasenda akapandwa ka muti (Nachisiko) nga asenda akamuti katali nakanji (ulunza) atalika awasika. A wantu awamuwunganila awati walole chino akuchita. Mu mpindi mu mpindi awalola ichusi chatalika ukufutumuka nga pansizi awalola ichusi chavulisya. Musyani atola inswaswa zyisote awika penepo umulilo awutumuka nisote alilemela alitalika ukupya. Awasenda inkuni awapemba ichilinkwa, awikala awakota. Choo achizungunula awantu nkaninye. Akula wino wee pano ayisile akatuka aya alema piziko, ndiwapya aseka nkaninye. Awe awantu awakunda kutaluvile. Pano Musyani waleta umulilo munsi awamwita nizina awati we "Chika-na-Mulilo".

Wakutanji pano Musyani wizanga munsi wafumile watenjela inyele inkulu nkaninye. Nga munyele nye momo mu chisyombo amuli muno wafisizile amalezi ni nkumba ni vimbeyu vyonsi ivilimwa. Pano aminjililo yiza, asenda apukusa mu mutwe wakwe amalezi yayo ayapona. Pano wayasenda awatanda mu vyalo. Pano yamela, yacha, wasinza, awatola awazwa insima awapa awantu wamukaya nye kako awalya. Pakulola kuno Musyani waleta umulilo ni nsima munsi a winansi wano walinji munsi nye yoyo awati, "Ye, . . . umuntu wino wee namano, We Simwelengania." Awamusenda awati kawe a mfumu yitu alyakuti angatulanjizya amano nayanji. Achaleka awamusenda awamutema uwene, awa a mfumu yawo iya kutalika mu Winamwanga.

## 3. AWIWA NA WINAMWANGA

Kafwimbi nu Mukoma awana kwakwe Musyani. Pano Musyani wizanga mu winamwanga wafumile wapapa Muchinga. Pano wiza wikala munsi nye yoo apapa Muwemba. Pano Musyani wazyama wafwa awati chingatenga Muchinga wesongo kwakwe Muwemba atanga awili wino angatola amasumo yaa apyane pa wufumu woo amuno awakunzi, wakwasilwe pano Musyani atani akwele pa wufumu woo, wusi awakwe. Achaleka awatola Muwemba awili wino awalasika pa wufumu asenda amasumo yakwe yisi awa a mfumu ya chitiwili mu Winamwanga. Awati amuno wino nye wee wiza wakwatilwa munsi nye yoo ni ng'oma nu tupundu vyamulilila awili Musole mwenecho wino uwufumu wuyine awakwe nanti ku vwilika.

Pano Muwemba wawa a mfumu a winamwanga wano wakunzile Muchinga awafulwa awatalika ukufunkula nuku sonjelechezya Muchinga wakuti, We, . . . wuzye umuzuna wako awili wino angakuteka wewe wuli wesongo wakwe? Awe choo chitazifile nanti katichi-tichi. Chalinji ichete pano mwensi mwalinji ponga nuso. Ngalelo pano So wafwa, wanga wati fwandi wewenye wesongo awemuno sunga amasumo yakwe So ninsi yakwenye. We, . . fuma nawe yanga kunji twandi tukukonke nawe ukawe we mfumu yitu. Muchinga weliwe nawe amano ayiza mu mutwe wakwe atalika ukwelangania ivyakuchita.

Walanga wisile wowo Muchinga achilanga chawa ku nsingc nga ku wanda wa Mulaza, I mfumu Muwemba inena awantu wakwe ukulawila ku Mulaza mukuwomba. Pakupita atola ipala asya watulila umukulu wakwe e Muchinga ati nawe syala ukupuzila paa ukufumya uwukata mukaya ni nkombe zyako. Muwemba weyo nawantu wakwe awawaya ku Mulaza, mukuwomba. Pano wali ku mulaza koko, akoko, awalanga wakulima mbali wakumwa. Nga mu mpindi – mu – mpindi awiwuchila ing'oma zyalilila mu mbalama zyakwe Nakonde. Muwemba weyo amyalala tukwa!! Awuzya awantu wakwe ati, Mwe, . . Umusole wachilikwa ku Chinamwene nga kwawa chani, tuyani tukamutule. Awantu awamunena awati wuzye fwandi utamanya amano ya mukulu wako? Ala, . . . yivwa kuno koo, Muchinga wiwa ing'oma wasenda na wanachi na wana na wonsi wonsi awa kumusolo wakasika, wonsi wamukonka.

Muwemba weyo amyalala tukwa! Nga avwanga ati wuzye fwandi avili vino umukulu wane wachita? Wanga fwandi andindilile amuno choo chino wachita chisi mwisundo. Nanga insende ichifulo chimwi imupe, nanti ansinye yoyoo mbalama zyozyoo mwe Nakonde nanga imupe inti, Mukulu wane nanti nakulasa pa chifulo choo, insi yoo nakupa. Lelo pano wayilemela ku kulonda kwakwe, wasonjelechezwa na winamwanga, wachita ku maka yakwe, awe wawifya chitawa mwisundo, amwiwa.

Pano Muchinga walamba Nakonde mumbalama awaya pi tongwa pa Wimba. Nga Muwemba nawe asyala akatuka amukonka nu kwimilila pa chituntu ati, 'Muchinga chino wachita chisi cholicho. Kusikwezya nawanda uyize ulambe uluzi nye loo mbalama zyoo awe nakuwinda. Nalasa pa vintu vyonsi nye nanga vyonsinye vino ukulonda nkuchitile muno ukulondela; nkupe nu muchinzi wuzima inti walinji we mukulu wane nomba wawa we mwanane, lelo nkuchindichilile mu mano mazima. Nomba vino wasonjelechezwa na winamwanga, Ole, . . . nawe yikalanga wowo nye wawa we 'Mwiwa'.'

Muchinga weyo nawe pakwivwa amazwi ya muzuna wakwe ati, 'ukwiwa kweni nakana lelo apakuti ntekwe na wewe muzuna wane cheni awe achintachitwa; Achaleka fwandi nani insi nye yoo mbalama zyoo yawa ansi yane. Lelo chingatenga chiwe woo swe waliwonga awakwe yisi wenga.' (Achili chino insi yakwe Muchinga wino Kanonzi we Kafwimbi yawela ansi ya 'Wiwa'.) Paa apali pano u 'WIWA' wafumilizile.

## 4. KACHINGA WI LONDA

Pano Muwemba wazyama Kachinga umwanakwe atema awili wino awa a mfumu ya chititatu mu Winamwanga. Kachinga nye wee walinji amuntu mukazawane uwamaka mavule wino umuntu wensi watinanga. Wayisuwizile ku maka makulu yano walinji nayo swinya walinji amuntu wisumo wino wamanyile imilwile ya nkondo muno yawela. Pano Muwemba wazyama awamunsi awati wino nye wee Kachinga awili wino wayanana ukupyana pa wufumu woo uwakwe yisi amuno weni alitupokolola kwisumo lya makandi nu kuchinjilila insi. Achaleka awasenda Kachinga awili wino awa mulasika pa wufumu wakwe yisi Muwemba, awa a mfumu.

Mu manda yakwe Kachinga amuwa ukuyilizyania nkani nye. Pano Kachinga wawa a mfumu awa nisundo kalale nkani nye. Atalika ukuputula awantu amakasa nu kutonkola awantu aminso pa tumilandu twavye-twavye, utwawuwelewele nye, atalika nu kutunga awantu pa mapilu; ndi watunga umuntu ipilu pa ntungu aliza alipulunkana pakwe tompwe. Pakulola woo awinansi wonsi awa nyenyentwa nkani nye awatalika nukuvwamba inzila yino wangapusuchila mwenemo ni ya kufumizya i mfumu yoo inkalale pa wufumu. Mu mikalile nye yoo iyakwe Kachinga na mumichitile yakwe awantu awasuka awazana inzila ya kupusuchila mwenemo. Awawipa i mfumu awati, mfumu, pa mwamba papoo pa mwamba Wilonda pawa ichiziwa chaminzi yisusu. A minzi yasengana wa mukaka yano yalingine ukumwa i mfumu nchindame ndivino we-

we. Tukulonda wewe uchinte usamile pa mwamba papela amuno uliwa namaka na mano yakulwisizya awalwani. Pano umulwani atani afike pano uli weŋji ulanga umuweni kali alyakuti ungazana inzila yino ungapusuchila mwenemo nu kuchiŋjilila insi yako.

Kachinga weyo asi amukani achinta, asamila napa mwamba. Aminzi yeni ayaa wayazana nga ukuti akikale wowo umu Wemba wasowa nakuno wafuma. Asenda Kachinga weyo amuma amuputula nu mutwe. Pa kulola woo a winamwanga awasechela kutaluvile nga apali pano imyezo yawo ifuta nga iyikala munda. Achili chino wakutanji, "Kachinga chisi – na – mutwe." Mukulilizika kwawo a Winamwanga wafuzilwe nu wutesi wakwe Kachinga achili chino walalisile umulwani, awamufisa pa mwamba papela nga awawipa i mfumu yawo alyakuti awalwani wankondo wakayikome.

Pano Kachinga wafwa, wamukoma ku walwani awatola umwanakwe e Mwengu awili wino awapyanika pakwe yisi. Mu manda nye yayo ayakwe Mwengu kwaliŋji umutende wutupu. Awantu awasechela nkani nye pa kwikala ichete nanti kupunzinkana mwalwe-mwalwe. Ukuwa pano Mwengu wazyama akutema umwanakwe e Longa. Pano Longa nawe wapyana pa wufumu nawe akatusya isumo nawa Wungu. Umweni-Wungu zuwa-zuwa achimba. Pa kulanjizya kuno atalondanga inkondo ni mpokoto asenda umwanakwe apomela Longa ati achawila. Longa weyo nawe asi amukani asenda mwana-mwene weyo apochelela, atwala.

## 5. MALINGA NU CHAMBO

Malinga nu Chambo walinji awa mwana Longa. Pano Longa wazyama Malinga nu Chambo awalwila uwufumu wakwe yisi. Tukwivwa kuno Malinga awili wino asenda amasumo yakwe yisi weliwe awino apyana pa wufumu. Pano Malinga wakota anena umuzuna wakwe Chambo ati wewenye sunga insi yoo nawantu wane wonsi. Ukuwa Chambo nawe akana ati pano uchili we mumi ntanga anemuno ngatola amasyo yako. Pakulola kuno chawa woo Mpazi mwana Malinga apokolola yisi uwufumu ku maka. Pano Mpazi wawinga yisi pa wufumu, yisi asamala aya akulululumba. Malinga aya azana inkazi yakwe e Nachisitu. Uwulanda awumulema nkani nye anena indume yakwe ati, We, utachilulumbe nu kuchuzya umwezo wako nukuluwa-luwa mwalwe-mwalwe, uwaya insi ntapela. Yikala nani umwanako walawasuka awowo, akuyitamya nukuyipa umukosi. Ala pano Mpazi umwanakwe wivwa ukulilizika kwakwe yisi nanti kusakamala lelo avwanga ati, "Nene ne Simusamya-Mpundu nkasamya ni ziwelezile." Mpazi weliwe atalandalizile ukuwa uwufumu wakwe wasilizile paponye. Pano Malinga wafwa Chambo umunyina awili wino asenda ichifulo chamukulu wakwe awa a mfumu weliwe. Mu manda yakwe Chambo namo kwalinji umutende wutupu. Awantu wisile ichete nanti kupuzinkana.

Pano Chambo wafwa ku mambombo awatola Moto mwana Malinga awili wino awapyanika. Pano Moto nawe wazyama, akutema Mengo. Pano Mengo wafwa akutema Samba. Mu manda yayonye napo akuwa umutende wutupu munsi. Ukuti pa nsizi Muchinga wachitiwili apyana pakwe Samba. Pano wapyana awantu awatalika ukukwinuluka amuno Muchinga atakonsile amasundo yansi.; wachitilanga ivintu muno akulondela. Pano awantu wamupata, tukwivwa kuno pa nsizi awamuwinga napa wufumu nye nga awita Mengo mwana Moto awili wino awa a mfumu.

Chisanga mwana Mengo nawe atola amasumo yakwe yisi pano Mengo wazyama. Pano Chisanga nawe wazyama awasenda Musanya umwanakwe awino nawe apyana yisi. Uwanda wuno Musanya wapyanile, alwala induwi nuku fwa afwanga uwanda nye, achaleka awatola Nsama mwana Samba awili wino apyana. Mu manda nye yayo akuwa isumo kalambane nawa Mambwe. Walwile ukulingana na manda yasano wakalwa vye nga ukuti mu wanda wachiti mutanda awa Mambwe wawo awachimba.

## 6. TAMBIKA NU SIMAWE

Tambika nu Simawe walinji awa ng'anda yonga. Pampindi yino wakwasilwe yisi Chapanga atalondanga Mangwe wakwe wumwi ukumukwatila umwana-monsi. Walanga umwana-monsi wensi wino wakwatwa awamusenda awamukoma pamwi awaya awamusumba ukulukuwa. Chino Chapanga wakomelanga awana wachonsi akatina muno watinanga ukukatuchilwa na wanakwe. Amuno walile pano wakula, wakota awana wakwe awachonsi awamukatuchila awa muwinga pa wufumu aya akululumba. Achaleka pano wanyosizwe na winansi pa wufumu asambilila isambilizyo ati awana wachonsi ankomi, awakuchenjela nawo. Choo achili chino chalinji mwakwe weliwe nukukana londa awana wachonsi pa musolo wakwe.

Pano Tambika nu Simawe wakwasilwe wayile awafiswa kuno i mfumu itamanyile mpaka awana wawo awasuka awakula. Pano Chapanga wakota awalonda impyani. Ala wizuka kuno wakomile awana wachonsi wonsi wano wanga wize wamupyane, asakamala. nkaninye. Ukuwa Mwembe inkazi yakwe imusumulila ilango na mano yano wawomvizye nu Mangwe pa kupususya awana wawili, Tambika nu Simawe.

Awana nye waa wawili wayile awafiswa kwe yisikulu Ntasombwa awasuka awakula awawa mwizika lya chonsi. Mwembe, inkazi yakwe Chapanga i mfumu imunena iti vyoo avili vino nachisile amuno namanyile kuno ku nkolelo ulilonda impyani. Achaleka ndukulonda awalumendo waa wize leka fwandi ntume amazwi kwakwe Sovyala Ntasombwa awana waa wize alyakuti ungiza usende wenga pakwe wowili wumwi awe a mpyani yako.

Molimo Chapanga weyo asechela kutaluvile kwi lango na mano yano inkazi yakwe nu Mangwe wawomvizye pa kupususya awana wawoo wowili. Atuma kwakwe yisivyala Ntasombwa mukuti alete awana wawo kwakwe yisi. Walile pano awana wawo waletwa nu yisikulu Ntasombwa, Chapanga weliwe asalifya yisivyala ponga ninkazi yakwe nga nu Mangwe nye pa kumuletela impyani zyakwe zyoo.

## 7. INKONDO ZYA MU WINAMWANGA

Pano Chapanga wazyama awatola Tambika songo pakwe Simawe awili wino apyana pakwe yisi. Tukwivwa kuno mu manda nye yayo akuloleka inkondo ya wa Ngoni swinya kutalinji umutende wuzima na wumwi. Walile awa Ngoni wapotwa uku chimvya a winamwanga awasamala awanyochela ku mwawo kuno wafumile. Pano inkondo yalala Tambika nawe afwa nga achaleka awatola Simawe umuzuna wakwe awili wino awapa uwufumu wa mukulu wakwe.

Pano Simawe wakota umwana wakwe a mukatuchila alonda ukumuwinga pa wufumu. Pano Simawe wamanya imichitile ya mwanakwe atuma wamusika wakwe ati yanji kamutonkolani a minso mupokolole ni ng'ombe zyonsi na wantu wakwe nye wano wakumutumpika, wakumutunka. Wamusika wa mfumu Simawe awaya awachitila ndimuno i mfumu ya wanenezile nye. Awasenda umwana nye weyo awa mutonkola a minso nukupokolola vyonsi vino walinji navyo, awonona. Nga ukuti mu manda nye yayo ayakwe Simawe akuwa umutende nanti mpokoto.

Walile pano Simawe wafwa, Chisanga mwana Tambika apyana awa Weliwe a mfumu. Mu manda nye yayo akupona ichinkumbili munsi yonsi iya winamwanga. Pano awa Nyika nawa Loanja wivwa kuno mu winamwanga mwapona ichinkumbili na wantu wakuchula nu kufwa umulaka, a winjila munsi ya winamwanga nu kukoma awantu wavule, awasenda ni nsawo zyawo ni vitekwa nye ponga. Chalile pano ichinkumbili chasila munsi, Chisanga i mfumu ya winamwanga, nayo isenda ivita vyakwe iyinjila mu Nyika. Pa kulandula nayo ikoma awa Nyika awavule nkani nye nukuya nyosya ivitekwa vyawo vino awa Nyika wizile awasenda mu winamwanga. I mfumu ya winamwanga isya yaputula umuntu wenga amakasa, imutonkola na minso lelo nanti apakuti imukome, ayiti. "Kalongole mwanakwe Simbwa."

Walile pano awa Ngoni wakuya mukulwa nawa Wemba, awasunkania umuntu wino I mfumu ya winamwanga yasile ya tonkola a minso nuku muputula amakasa. Umuntu nye wee anena awa Ngoni ati. 'Watatakulu wuzye mutanga mukunde ndi namulanjizya I mfumu yino yateka ing'ombe mvule nkani nye alyakuti ndi mwayichimvya mungapokolola ni ng'ombe zyakwe nye.' I mfumu yoliyo lelo ayikalale nye swinya ayili yino intonkozile a minso nuku mputula na makasa nye.

Awala awa Ngoni wivwa amazwi nye yaa awanyoka kuno wayanga mukulwa nawa Wemba awatalika inkondo na winamwanga. Awa Ngoni walinji awakazawane, wakalwisya wa nkondo wamanyile imilwile muno yawela. Mukulwa kwawo a winamwanga amaka ayachepa. Awala awantu wasamalila ku mfumu awati, mfumu twafwa leka tusamalile ku musitu akuli kuno tukazenge ilinga nga tupusuke. I mfumu yoyo isi ankani izumila nga ukuti pano inkazi ya mfumu yivwa woo, imunena iti nga chalinji nakwi kuno i mfumu ikusyanga isano nakaya kakwe na wantu wakwe? I mfumu yazipila ukusipa pa kuchinjilila insi na wantu wakwe; Ndi a mfwa ikwiza leka fwandi iyize ikuzanile pisano lyako nye, yikalanga utakwivwila waa Wakuwe.

Sichalwe Umwen' Mfuzi pano walola kuno isumo lya kalambana alambilizya i mfumu Chisanga ati, Mfumu, utachivwe amano ya chanachi awalwani waliyiza wakukome wapoke na kayanye kaa ninsi yakonye. Inkazi yako yoo ikukutumpika awowo italiyiza ikutule. Sichalwe weliwe alaya i mfumu ati, mfumu ndi wazumila ukuchinta mukayanye kaa ndi kupa inkazi zyane ziwili utwale. I mfumu pakwivwa wowo ikana iyuma nu musili pansi iti kanjize mfwilange monye moo mukaya kane ni nkazi zyakonye kaziwange.

Kutapisile impindi nawa Ngoni awati twatunka nu kwinjila mukaya kako kano watanji Nkaka. Awalwa, awalwa mwe!! awalwa nkani nye. Pa kutalika wonsi walinji na maka nga ukuti pano a winamwanga watonta, awatalika ukusamala. Nga i mfumu pa kulola kuno awantu wakwe watonta, isenda ivyanzo vyisumo, uwulapwa ni sumo ni mivwi nayo italika ukulwa nawa Ngoni. Mukuti ipitile koo awalwani awa yiliwilizya napakuti inga fyontomochela apasowa. Tukwivwa kuno awayilasa isumo ipona na paponye ifwa nu kufwa. Awasenda inkazi yakwe Ngawo wino walesizye indume yakwe ukusamalila ku musitu, nayonye awayikoma. Awantu wonsi mukaya awasata, awasamala na mukaya amuti na mya!!

## 8. MPANJI NA WA WUNGU

Walile pano Chisanga wafwa mu nkondo Mpanji munyina Tambika awili wino apyana pa wufumu. Mu malanzi yakwe Mpanji nawenye walinji na matamyo mavule aya nkondo nawa Ngoni. Nkani-nkani chino awa Ngoni walondanga ku winamwanga akupoka ing'ombe zino watesile. Pa kuchinjilila ivikwato vyawo achaleka kwawanga isumo nu kulwa chiwiwi-chiwiwi (Pe-pe-pe). Kwalile ukulwa kwasila Mpanji atuma ku Mwen' Wungu ati ndi wiza wivwa kuno mfwile uyize-uyize zuwa-zuwa mu kundosya. Nkulonda uyize ukome awantu nye waa awantu wane amuno lino awali wano wamvina.

Pano Mpanji wafwa Kachinga-Chikanamulilo, mwana Simawe awa a mfumu. Pano Chilanga wino walinji a Mwen' Wungu wivwa kuno Mpanji afwile, akatuka, ayinjila nivita vyakwe mu winamwanga aya afichilila mukaya kano watanji "ITENTEMYA" nu kukoma awantu wavule awa mukaya nye kako. Walile pano Umwen' Wungu wanyochela ku Musumba wakwe awamunena awati mfumu mukaya kakoo muli awanachi wazima nkaninye wano wayine kuti wangawa awa Mangwe wako. Tuma ku mfumu ya winamwanga uleke akutumile wamwi uyize utwale. Uleke akutumile wawili awazima watupu wano twasile twalola uyize uwatwale. I mfumu yoliyo nayo isi ankani ichitila ndi muno wayinenezile nye ituma wa MwanaMwene wawili. Pakwe waa wumwi walinji we Mwaka, uwayiswepela wenga mpe. . . Ukuwa Umweni Wungu asonjelechezwa na wantu wakwe, awamunena awati I mfumu ya winamwanga itakutumizile umwana-mwene weliwe wino twatakanga, kana. Yalile pano amazwi yaa yafika ku mfumu ya winamwanga iwa na malanda nkani nye lelo isenda umwanachi winji itumila Chilanga umweni Wungu. Nawe asi amukani apochelela umwanachi weyo atwala nga ni nkondo isila nu mutende awuwa pakasi kawo.

## 9. CHIKANAMULILO NAWA WUNGU

Mu manda yakwe Kachinga – Chikanamulilo namonye mwalinji amatamyo nawa Wungu. Awa Wemba nawo awati twatunka; nawonye walondanga ing'ombe zya winamwanga. Walile pano Kachinga – Chikanamulilo wasamila pa Muzamanzi, wachinta, wafuma pi Lenga mulandu wa muzuku-zuku nawa Wungu, nawe akatusya ivita vyakwe mukulwisya awa Wemba. Mu nkondo nye yoyo nawe akoma awa Wemba awavule nga akoma nawana wa mfumu wa wili Lombe nu Pulwila. Pa kulola kuno wafwa umulaka, awa Wemba woliwo awalupuka, awasamala awati, 'Yabe, yabe, twafwa twaloba.'

Walile pano Umweni – Wungu wivwa kuno Chikanamulilo wawinjila awa Wemba ku mwawo atina pakwivwa amaka nu lulumbi lwakwe Chikanamulilo. i mfumu ya winamwanga. Achaleka tukwivwa kuno Umweni-Wungu atuma ivilambu kwakwe Chikanamulilo ati kuwe umutende nanti mpokoto pakasi kawo. Ivilambu vyalinji Isumo, inkundi ni nsonzo. Pano intumi yafisya ivilambu vyovyo inena i mfumu Chikanamulilo iti Umweni – Wungu akuti wensi wino wiza wati akulwisye ivyanzo vyoo uyize uviwomvye: Inkundi achimanyilo chakuti kutiza swinya kuwe ichinkumbili munsi yako; Isumo nalyo alya kuyilemya nuku yichinjilila ku vilwani vyako vyonsi vino vingati vikuchise. Insonzo nayo amulinda wako uliwakonteka nayo pano wakota amaka yasila uliwasintilila nayo katichi-katichi.

Pano Chikanamulilo wapochelela ivilambu vyovyo nawe alayizya intumi ati mukanene Umweni-Wungu muti nasalifya pa vyawila vyoo vyonsi ngalelo Chikanamulilo akulonda ukome umuntu wizina lyakwe 'MUKANDANGE' swinya akulonda ukumanya izina lya ntumi yino yizile ikuwipa uwufi iti Chikanamulilo wakana uku kutumila umwanachi wino walondanga nga akutumila winji. Akulonda weyonye uyize umutume koo ayize akamusinile, asokolole na wakalola wano wivwile pano ne Chikanamulilo nkukana. Chikanamulilo nawe atuma ilino lya Nzovu kwe Chilanga umweni-Wungu ati nawe choo achilambu chachimanyilo chalukundo pakasi kitu.

## 10. UMWENI MUSANGANO

Kachinga-Chikanamulilo walinji we mwana Mpanji. Wino nye wee awili wino walinji a Mweni-Nzwalo. Mu manda yayonye ayakwe Mweni-Nzwalo a Wazungu nawo watezile wiza munsi ya winamwanga. Walile pano Mwen'Nzwalo wazyama mu mwaka wakwe 1914 apali pano awatola Umweni-Musangano e Mukoma awino awa a mfumu. Pano wakwela pa Wusano ayita nizina ati ne 'Chipansya' Makandi, Mukoma II (Chitiwili). Chipansya weliwe wisile imyaka mivule pa wusano wakwe. Ngalelo ukuti mu Mupundu wakwe 1942 nawe afwa. Walile pano Chipansya wazyama akuwa intazi zya kusonta impyani yakwe, achaleka a winamwanga awatola Alinani awili wino awamutema uwene awa we Mukoma III (Wachititatu). Pano Alinani wakwela pa wufumu nawe ayita izina ati ne 'Ntawandulwa.' Weni atikalisizye pa wusano wakwe amuno mu Mukuwe wakwe 1951 ati nu kufwa. Weni wayile afwila mu chipatala chaku Mwenzo munsi ya mfumukazi Wayitwika. A winamwanga wonsi walinji ni chililizi chikulu amuno yalinji a mfumu nzima. Achaleka awasenda ichitumbi chakwe awawezezya ku Musumba wakwe Kunsi-Nkulu ku Mukonde akuno awaya awasengula ukulingana na masundo yansi aya kuzichila wazya mfumu.

Walile Ntawandulwa wafwa swinya nye akuwa intazi pakuzana wino angasunga insi ichete ukulingana ni milondele ya wantu. Achaleka tukwivwa kuno Sopelela nawe atalika awachita ichipalakata ati weliwe nye alele apyane pa Wumukoma. Nga nawo a winamwanga awakana nkani nye awasuka awalema Efulemu munyina Ntawandulwa awili wino awateka pawu Mukoma, awa a mfumu weliwe. Nawe pano wakwela pa wusano wawa a mfumu ati nani ne 'Ntasimulwa' Mukoma IV (Wachitini).

Mu manda yakwe Mukoma I (Wakutalika) kwalolesile inkondo yawa Ngelezi *(British)* nawa Maliwongo *(Germans)*. Awa Ngelezi walinji munsi ya Northern Rhodesia *(Zambia)* nawo wa Maliwongo walinji munsi ya Tanganyika *(Tanzania)* munsi yakwe Mukoma. Walile pano Mukoma walola kuno insi yakwe yikalilwa na wantu wamyiko yiwili awa ni ntwitwi zya kulasika uwakwe wumwi uwakuti awino angamusunjila insi yambalama zyozyoo mu Zambia *(Northern Rhodesia)*. Welenginie kuno ndi nawika umonsi uwachipya chane pa wufumu nche ku nkolelo angiza nawe ankatuchile ninsi nye apoke iwe ayakwe.

Insi ya Winamwanga yalinji ankulu nu Mukoma awili wino walinji a mweninsi yonsi. Kapela ya Mukonde mumpaka walinji ansi ya Nyika mu Tanzania *(Tanganyika)*, Kambazwa kwe Kamani mumpaka walinji ansi ya Mambwe kwe Mukalizi nu Nyinaluzi ni Mfipa; nako Kasika ansi ya Luwemba mumbalama zyakwe Chambezi, Chozi nu Kalungu. Nga nako kwe Kambazwa ndilo mumpaka ansi ya Nsenga, Uwulambya, Uwutambo ninsi ya Karonga kwe Nachitipa ku Malawi *(Nyasaland)*.

Tukwivwa kuno insi yonsi mu manda ya nkondo yawa Ngelezi nawa Maliwongo ya yingine nkani nye ku myiko yoo yi wili iya wazungu. Tukwivwa kuno awa Ngelezi awaya ku mfumu-kazi Wayitwika nu kufima indalama awati tukasi tukuchinjilile ku walwani wa Maliwongo. I mfumu-kazi Wayitwika ikana nkani nye iti walila wa Maliwongo wivwa kuno mpochelezile ivyuma vinu wataliza wandeke. Lekani fwandi ntume amazwi kwakwe Mukoma muwuzye ndi nawe angazumila. Pampindi nye yoyo nawo wa Maliwongo awatitimichizya I mfumu Mukoma awati lambilizya I mfumu-kazi Wayitwika nayonye tuyichinjilile.

Tukwivwa kuno mumpindinye yoyo awa Ngelezi *(British)* awasunkania wa Maliwongo *(Germans)* pi Komba awatalika nukulwa. Pakulola kuno wa Maliwongo wafwa wawili awasamala. (Amuno mumpindinye yoyo awazungu wawomvyanga awantu watifi awali wano wakuwalwisizya inkondo. Awantu watifi awali wano wakolelanga ku nkolelo ya nkondo wakulwisya awalwani pano weni awazungu wasyalichizile ku nsizi kuno kusi intazi zimwi. Achaleka ndi awazungu wafwa wawili lino awantu watifi weni we moli, amintapendwa). Achaleka walile wa Maliwongo walola kuno wafwa wawili, awasamala. Nga wakasamale wowo weni awelengania awati nche wumwi uwakwe Mukoma awili wino wayile watukutilila kuwa Ngelezi waleka wasalapuka. A wucha wa Maliwongo woliwo awita I mfumu Mukoma na wantu wakwe awati wakalole vino wano walemilwe mu vingololo wandi wakachitwe. Walile pano Mukoma na wantu wakwe wawungana wa Maliwongo woliwo awatola awantu wawo wano wakunzilwe mu vingololo awawapika ni mbundusi, awafwa. I mfumu-kazi Wayitwika pakwivwa ukukalala kwakwe wa Maliwongo, inyenyentwa nkaninye mbali nu kuvitwa kukulu ayiti wuzye fwandi awantu nye waa avili vino wawa, watawa nuluse nanti ankumbu zimwi; fwandi wasi awantu wazima awakuwikana nawo uwuchiwuza amuno wakalala.

## 11. UWUFUMU WAKWE WAYITWIKA

Pano Mukoma walasikanga I mfumu-kazi Wayitwika pa wufumu atasonsile uwipongo lyonga nawe ilyakwe Mpanji lelo asonta Namulinda nuku mutuma ku Mayenje aya awa a mfumu-kazi munsi yawa Ngelezi mu Zambia *(Northern Rhodesia).* Chino Mukoma walasichizile i mfumu-kazi pa wufumu amulandu wakatina muno watinanga uku katuchilwa. Welenganianga kuno ndi napa uwufumu woo ku monsi uwachipya chane nche pamwi kunkolelo angiza ankatuchila ninsinye ampoke. A chaleka asenda I mfumukazi Namulinda awili wino alasika pa wufumu wansi ya mu Winamwanga munsi yawa Ngelezi mu Zambia *(Northern Rhodesia)* nukuya yikala pa Mayenje.

Walile pano Namulinda wazyama awatola Mwiche Namungoli e Namayipo awili wino awapyanika awa we Wayitwika wachitiwili. Nawe pakulola kuno akaya kakwe aka Mayenje kapalamisya mwakwe mumpaka nu Mukonde insi yakwe Mukoma, achinta nukuya munsi mukasi lwa pakasi-kasi ninsi ya Winamwanga mu Zambia apano aya azenga Ichinamwene chakwe ichipya Muwilichizi, pa kaya kakwe Muzengakaya Siwakwi. Nga akikale papo apali pano swinya nye achinta nukuya zenga pa Mpekesa. Ukufuma pa Mpekesa waya wikala mwe Nkambaku ni nkondo yakutalika iyakwe wa Maliwongo nawa Ngelezi *(World War I 1914–1918)* iyiza iwazanila pakwe Nkambaku nye pa pipi-pipi nu Wilichizi. Ni mimbwe ya nkondo ichili ikaloleka mwitongwa lyakwe Nkambaku.

## 12. WAYITWIKA WASAMILA PA CHISALALA

Tukwivwa kuno nawe Mwiche Namungoli, Namayipo wisile imyaka mivule pa Chinamwene chakwe pe Nkambaku. Mwiche nye wee awili wino waleta i mfumu Burton. Nga akikale momo mwe Nkambaku apali pano nawe akatuka nu kuya sokola ichinamwene chipya pa Chisalala pa pipi nakaya kakwe Sokama Simfukwe. Wisile mu Chisalala momo ku myaka mivule nye mpaka ni mfwa yasuka yiza yamuzanila mwenemo nye mu Mupundu *(December)* wakwe 1941.

Walile pano nawe Mwiche wazyama apali pano awatola Maliya umwina-senje wakwe Namayipo awili wino awalasika pa wufumu awa we Wayitwika wachitititatu mu Winamwanga. Pano Maliya wapyana Mwiche mu Mupundu wakwe 1941 atatela akinjile mwisano lyakwe Mwiche amuno amuli muno wamulalichizile wamuzisile mu ng'anda mukasi mwiyulu lyakwe. Maliya nawe aya azenga akatalamuchila ni yulu kali apali pano nawe ayikala. Nga akikale momo mu Chisalala nawe akatuka pano wikalisya mwenemo nukuya sokola ichinamwene chipya pa Chilonga pa pipi na Kanzimu pakwe Kalombe Sinkamba wulunga na Kalembwe naka mwamba Kalombo lwa kasika.

Kuntaliko ya wutesi wakwe Maliya kwalolesile inkondo ya chitiwili iya wa Ngelezi nawa Maliwongo *(World war II 1938–1945).* A winamwanga wavule awinjizwa uwusoja awawa a Wasilikali mukwavwa awa Ngelezi ukulwisya wa Maliwongo. Awalumendo wavule awawa nu longo lwakuzana inchito nukuya munsi ntali ndivino ku Kenya, Abisinia, Somaliland, Burma, Madagascar naku Durban – Natal ku South Africa. Wanji nawo watichi awaya awafika naku Wulaya *(England)* nye kuno inkondo yatalichizile.

Pano inkondo yalala mu mwaka wakwe 1945 awasilikani wamwi wano walinji nu longo pano wafuma mu milimo ya nkondo awapwa ivifulo vya nchito awatalika swinya awawomba mu nchito zya Wuteko. Wamwi awawa awakapisya wakwe wa motoka wanji nawo awawa awakazenga nawo wanji awawomba mu vipatala.

## IMFUMU ZYA MU WINAMWANGA

Imitantichile yazya mfumu zya mu Winamwanga zino nanomba tuchili tukuzizuka a zyoo:–

| | | |
|---|---|---|
| Musyani | Mpanji (mwana Chisanga) | |
| Muwemba | Kachinga (mwana Simawe) | |
| | Mweni-nzwalo | |
| Kachinga | Mweni Musangano | Mukoma I |
| Mwengu | Chipansya | Mukoma II |
| Longa | Ntawandulwa | Mukoma III |
| Malinga | Ntasimulwa | Mukoma IV |
| Chambo | | |
| Moto | | |
| Mengo | | |
| Samba | | |
| Muchinga | | |
| Mengo II | | |
| Chisanga | | |
| Musanya | | |

## WA WAYITWIKA

| | |
|---|---|
| Namulinda | Wayitwika I |
| Namayipo (Mwiche) | Wayitwika II |
| Maliya | Wayitwika III |

Chapanga
Tambika
Simawe (munyina Tambika)
Chisanga (mwana Tambika)

Chingatenga tukuti kwawa wa Wayitwika wawa watatu ukufuma pano uwufumu woo watalichizile lelo imfumu Mukoma nakalinye walasikanga inkazi zyakwe muvifulo vilekane-lekane. Nga ukuti pakwe wano wamanyikwa ku mfumu – kazi wano nawo walinji a mfumu we: Mwembe, Ngawo, Ngoza, Nachisitu, Nakatumbu nga nu Nchiwa. Chingatenga waa wonsi wisile pa wufumu – kazi watitwanga izina lya wu Wayitwika ndivino chili kanonzi.

## 13. IMFUMU ZYA WIWA

Walile Musyani wazyama awinansi awasenda Muwemba umuzuna wakwe Muchinga awili wino awatema uwene awa a mfumu. Ukuwa Muchinga wino walinji we songo kwakwe Muwemba awati atanga awino angapyana pa wufumu woo amuno wakwatizilwe kunzi pano Musyani atani awe a mfumu Yitu. Nga lelo Muwemba wino wiza wakwatilwa munsi nye yoo ni ng'oma nu tupundu vya mulilila awili Musole mwenecho wino nu wufumu wuyine awakwe. Achaleka awasenda Muwemba awili wino awalasika pa wufumu wakwe Musyani.

A winansi wano wakunzile Muchinga pa kulola woo nawo awafulwa awatalika nukufunkula nuku sonjelechezya Muchinga wakuti, We, nga umuzuna wako awili wino anga kuteka wewe wuli ngati utawa nu wongo. Awe chitazifile 'fuma uye kunji akuli kuno nawe ukawe we mfumu twandi tukukonke. Molimo Muchinga weyo nawe amano ayiza mumutwe wakwe atalika ukwelenganía ivyakuchita.

Ku wanda wutalile kantu i mfumu Muwemba inena awantu wakwe iti walawile ku mulaza mukuwomba. Nga awucha pano wali koko ku Mulaza wakuwomba awiwuchila ing'oma zyalilila mumbalama yakwe Nakonde. Pano Muchinga wasyazile mukaya asyala anena awantu wakwe ati kanonzi tuyani tongoloke. Molimo awawo. Asenda awonsi nawanachi na wana wonsi awa kumusolo wakasika wonsi awamukonka. Nga aweyo ayalamba uluzi Nakonde munmbalama awaya pi tongwa pa Wimba. Nga akikale papo walala wazenga wasimpa nu kusimpa wawa a mfumu. Pano Muchinga wasamalanga na wantu wakwe wivile ni ng'oma nchindame iya wusano. Pa kulola woo I mfumu Muwemba ivitwa nkani nye ayiti wanjiwila uwusano wane. Achaleka Muwemba weliwe I mfumu ilapizya Muchinga iti kusi kwezya na wanda wewe Muchinga ukwiza lamba uluzi nye loo mbalama zyoo amuno chino wachita chisi cholicho chitawa mwisundo walala wawa we mwiwa. Paa apali pano fwandi nizina lya 'WIWA' lya fumilizile.

Walile Muchinga wasamalila mwe Nakonde mumbalama aya azana kweneko iviwanza vinji nizya mfumu zyawo. Waya wazana wa Sinkala awakwe Mwen' Tawa na wakwe Mwen' Kalunji; waya wazana nawa Sinyinza awakwe Mwen' Chilanga nawakwe Mwen' Chiwutwe, nga waya wazana nawa Simukoko awakwe Mwen' Nkansi nawa Siwila awakwe Mwen'nkala nawanji nye kweneko.

Muchinga weliwe atalinji ni lango ndilino Musyani walinji. nalyo pa kwinjila mu Winamwanga. Pano winjila mu Wiwa weni alonda awomvye amaka pakuti wonsi wamanye wati wino nye wee kanonzi awili wino wawa a mfumu yakwe wonsi. Nga watalika ukuwalwisya nuku wayingania mwalwe-mwalwe. Nga wasongo wano walinji nawe wakalole wowo awamukalipila awati We, ala uwufumu awawantu. A wantu ndi wawatwala mwalwe-mwalwe utawalemile nengo utanga uwapetakanie wakwivwe. Tukwivwa kuno nawe nye u Mwen'Chuwi inkazi yakwe imupanda amano ayiti We, ndi ukulonda uyikale ichete na wantu wano wiza wazana munsi nye yoo, senda, pomela awana wako kwakwe wazya mfumu

wamwi wano wazana koo apali pano ungazana umutende nu muchinzi wuzima. Muchinga weyo asi amukani achitila ndimuno wamunenezile nye.

Nga akikale wowo umutende nu muchinzi avyoo wavizana. Muchinga weyo wawa a mfumu yakwe wonsi ni mpokoto zyonsi nazyo zyasila. Lelo chingatenga Muchinga weliwe wasenzile uwufumu wowo atalinji a mfumu nzima lelo awantu wakwinulukanga nu wutesi wakwe. Yalinji a mfumu mbipe. Mulandu wankwini zya wantu, awinansi awasuka awavwamba inzila yaku mufumizya pa wufumu, awamukoma.

## 14. I MFUMU ZINJI ZINO ZYAKONKA PAKWE MUCHINGA

Walile pano Muchinga wakomwa mulandu wankwini zya wininsi, awatola Chisanga umwanakwe awili wino awalasika pa wufumu wakwe yisi. Pano Chisanga wawa a mfumu achintila pi Funka apali pano aya azenga Ichinamwene chakwe. Nga ukuti pano nawe wazyama, apali pakutola Saku umwanakwe awili wino awa a mfumu. Nawe akatuka nukuya zenga pa Chanka. Nga akikale papo nawe pano wafwa awatola Mukulika munyina Saku awili wino awapyanika penepo awa a mfumu. Mukulika nawe nye atikalisizye pa Chanka nga apali pakukatuka nukuya sokola ichinamwene chipya pakwe Mpumba. Pano Mukulika nawe wazyama, Changala umwanakwe awili wino nawe atola amasumo yakwe yisi awa a mfumu we liwe. Ukufuma pakwe Changala apakonka Musingwa (Muchinga) mwana Changala. Pano Musingwa nawe wazyama apakonka Chinungu munyina Musingwa. Chinungu weliwe nawe achinta aya azenga pakwe Vilambo. Nga ukuti pano nawe wazyama apali pakutola Sungwe mwana Musingwa weliwe awili wino nawe apyana pa chifulo chakwe yisi. Pano Sungwe nawe wafwa akupyana Nzala umwanakwe awili wino awa a mfumu. Nzala nawe akatuka nuku chintila ku Mpangala.

Walile pano Nzala wazyama akutema Changala wachitiwili wino watanji Chisanguka. Nawino nye wee walinji awachifumo chakwe Sungwe. Walile watema pa Wene wawa a mfumu ayita izina lya wu Kafwimbi. Walinji awili Kafwimbi wakutalika. Nawe pano wawa a mfumu achinta pa Mpangala aya asokola Ichinamwene chakwe ichipya pakwe Kafwimbi. Panye pala apali pano nomba pawela Isano lyakwe wa Kafwimbi wonsi wano wakupyana. Pano nawe wafwa apali pakutola Mulolwa Mulandawulwa awino awapyanika awa we Kafwimbi II (Wachitiwili).

Mu manda yakwe Mulandawulwa Kafwimbi II awazungu nawo watezile wiza munsi ya Wiwa. I chinamwene chakwe Kafwimbi nacho achi palamila nkaninye ni Boma lya pa Isoka ni Boma lya pa Milongo. Kafwimbi na wazungu wi Boma awatalika ukuwombela ponga mukuleta umutende munsi. Nga ukuti kunsilo yakwe 1938 Mulandawulwa Kafwimbi II nawe afwa. Pano wazyama apali pano nawo a Wiwa awalema Aaron Lunda Siyame mwana Chisanguka, umwizikulu Sungwe, awili wino awapyanika awa we Kafwimbi III (Wachititatu) mu mwaka wakwe 1938 nye.

Mu manda yakwe Mulolwa Mulandawulwa Kafwimbi II kwalolesile inkondo yakwe wa Maliwongo (Germans) nawa Ngelezi (British) 1938 – 1945. A wantu wakwe awavule awinjizwa uwusoja awawa a Wasilikali mukwavwa awa Ngelezi ukulwisya wa Maliwongo. A walumendo wavule a Wiwa awawa nu longo lwa kuzana inchito nukuya munsi ntali ndivino ku Kenya, Abbisinia, Somaliland, Burma, Madagascar naku Durban – Natal ku South Africa. Wanji nawo awaya awafika naku Wulaya nye (England) kuno inkondo yatalichizile.

Pano inkondo yalala mu mwaka wakwe 1945 awasilikali wamwi wano walinji nu longo pano wafuma mu mulimo wa nkondo awapwa ivifulo vya nchito awatalika swinya awawomba mu nchito zya Wuteko. Wamwi awawa awakapisya wakwe wa motoka wanji nawo awawa awakazenga nawo wanji awawomba muvipatala.

Walile pano nawe Aaron Lunda Kafwimbi III wazyama mu mwaka wakwe 1978, a Wiwa awalema Yoram Kamyalile awili wino awatema uwene awa we Kafwimbi IV (wachitini).

## 15. IMBUZA YAKWE NG'ONDO

Chila mwaka mu Mupundu (December) pano imvula yalowoka, a Wiwa watalika ukufumya imbeyu zyawo izya kutanda mu vyalo vyawo watalika nu kulima, I mfumu Kafwimbi iyita inkombe zyakwe zyonsi nawa Mwen' Kaya kwi Sano lyakwe mukuzevya 'ICHIZUMBA'.

Pano wonsi walongana mu Musumba wa mfumu winjila mwisano lya mfumu kuno wapekinie imbuza, awatola ipala awaswela nga awasenda ni ng'oma e ng'ondo awatalika ukulizya. Wasongo wonsi awonsi awinjila mwisano mukasi nawo awanachi awachina wakuliwilila, wakuzinguluka ing'anda ya Mbuza muno muli Ng'ondo. Akuwa ukuzevya nuku zangamuka kukulu.

A wala wasongo ni mfumu wali momo mwisano lya mbuza (Ng'ondo) awapepa wakulambilizya ku mizimu ya mfumu zyawo izyakwe wa Kafwimbi nga naku mizimu yakwe wayisikulu. Mu michitile nye yoo wa lambilizyanga awakuzimu alyakuti wangazana umutende ni mikalile mizima mu mwaka wupya. A wapepa imvula kuti iwatonya nengo-nengo ivuzye ivizawalo mu vyalo vyawo nukuti vize viche ichete-chete alyakuti kutiza kuwe ichinkumbili. I mfumu Kafwimbi itola imbeyu iwanyampa, ikutanda mbali ikuyinong'onia, ikulumbilizya ku mizimu yakwe pano wonsi wisile wakumutamba.

Kwakwe wakalume wano wafika mwizika lya wulumendo nawo yawanga ayili mpindi yino wapangwa isundo lyenecho ilyakuti liwasimpisye pa kwinjila mu wusongo wa wonsi wawo; wapwe amaka makulu nukusipa konsi ukwa chonsi nukunyepa inkansi pa minso mu mpindi ya matamyo. Pa mpindi ya Chizumba

kutawanga amakandi ukuzumilizwa ukwinjila mu ng'anda yakwe Ng'ondo. Kwawanga ukusolezya kuno nanti awanachi na wana watazumilizwanga ukwinjila mwe Ng'ondo mu ng'anda ya mbuza. Ya wanga ampindi ntele, iyimichile.

## IMFUMU ZYA WIWA

Imitantichile ya zya mfumu zya Wiwa ukufuma pano Muchinga wiwizile ing'oma ku muzuna wakwe Muwemba nu kwizafika pa mpindi yoo awaa:–

Muchinga mwana Musyani: I mfumu yakutalika mu Wiwa
Chisanga mwana Muchinga
Saku mwana Chisanga
Mukulika munyina Saku
Changala mwana Mukulika
Musingwa mwana Changala
Chinungu munyina Musingwa
Sungwe mwana Musingwa
Nzala mwana Sungwe

| | | |
|---|---|---|
| Changala (Chisanguka) | Kafwimbi | I. |
| Mulolwa Mulandawulwa | Kafwimbi | II. |
| Aaron Lunda Siyame | Kafwimbi | III. |
| Yoram Kamyalile | Kafwimbi | IV. |

## 16. IVIWANZA

Watatakulu pano walinji wonga munsi nye yoo iya Winamwanga wawanga muviwanza. Wino wee pa chifumo chakwe ni chiwanza chakwe apaponye nawano waa muvifumo vyawo muviwanza vyawo nawo apaponye.

Awantu wikalanga ichetenye ukuluta amanda yaa aya kanonzi pano awantu wakuchita mwalwe-mwalwe. Chino chalekanga awantu wakwikala ichete-chete akatina, awantu watinanga ivintu. Ndivino uwusiwolo weni watawukunzile ukuwa uwuntu-wuntu awuli wuno wakunzilwe. Ndiwati weyo Tunga amuntu, choo achili chino awantu walondanga kali. Nga muviwanza nye momo ndi wamanya kuno impindi yimwi yiza, umweni chiwanza nye chocho awunganika awachiwanza chakwe mu ng'anda yakwe inkulu, mwe Chalu-wakwe. Pano wali momo mu ng'anda mukasi, awasenda ameya ya nkoko awazwika awana wonsi awa chiwanza nye chocho. Nga umweni chiwanza nye chocho atalika awapepa imizimu yakwe. Pa kupepa atalika wayisikulu akuwataka amazina muno wawela aya afisya napano wapelela. Pa kupepa akuti, 'Mukolele wa Siwangoza, mulolane mwensi.' Tunga mwalinji mwe wakakoma wanyama; Tunga namwenye mwalinji mwe wakakonka wavintu, mwe wakalima wansima. Kolelani wa Siwangoza mutupe naswe. Nakali-nakali kunzi akwakwe Musenga nu Mpoli; mulole iwuvi linu lyoo nu tukoko twinunye too, muwatupisya impemba wa Siwangoza. Mutupe ukulya nu tusokotwa tonsi, mufumye amatenda pa musolo witu woo; impamba zyonsi aziluka nu muza, muwatuchinya pa muwili mya! Ngapano umwenecho wachita wonye woo awafumizya panzi.

Mu mikalile nye yoyo iyakwe watatakulu wawakanga iviwanza vyawo nkaninye. Ndi wino wati kawapulukuta pamwi wati kawe amuntu wavye-wavye nanti apakuti ayi chite ku wuntu, awamukalipila awati, 'We, uwusiwolo wusi woliwo. Chazipila ukwikala na winaso wawuyo ichete nu muchinzi. Umusalula wawipa,

kunzi koo chazipila umuntu alanga akuyilola ichete-chete. Yoo ayili mikalile mizima.' Watatakulu walinji nisundo lizima. Umuntu ndiwawa amusimolo wata mukundanga; Ngalelo umuntu wino wakulola amuntu, wakuti utaweni Tunga, mwana Tunga. Woo awuli wuntu wuzima, avili vino umuntu muzima akuwanga. Chitazipa ukuchita ivintu ku matachi.

## 17. EKANAMA / MWAWA

Kali nye kali ndi induwi yiza munsi yazana we chiwelewele ukachita mwalwe, amifwile. Nga vyo nye vyoo vyalinji mu wantu. Wasongo wanenanga awana wawo nga awana nawo awalanga wakutina pakwivwa vino wasongo wakutaka wakuti, Ye, ndi nachita choo intaliyiza impusuke ku mpungo yino iliyiza. Imikalile yalinji amizima, iyakutina ivintu. A wantu wamanyile nivya wuwipe. Wamanyile kuno nachawuzima nye pali chino chikuletanga uwuwipe munsi achileka awantu awachula.

E Kanama pamwi e Mwawa watamutwalanga ku wuwipe kutupu pole. Watanji Kanama asenzile umwana ngalelo umwana weyo pansizi ayiza aloleka, awela nanti apakuti achitwe chimwi chingatenga kupite impindi nkulu pano umwana weyo wasowezile nu kusendwa nu muza wino we Kanama. Mpindi zimwi ndi chili umukosi, umwana weyo alala wasowa pamwi awazana amufwe. Watatakulu watanji wasenzilwe nu muza wino we Kanama, e Mwawa. Watatanji wasenzilwe ni chiwa awe.

## ICHIWA CHA MUPAMBA

Izina lya Chiwa nalyo nye lyalinji penepo. Ndi awantu wakomana awati a chiwa chiwakatuchizile. Watanji pali chimwi chino chikakatuchila mu wantu a chileta imipamba pa musolo wawo.

Manda yamwi ndi awantu watisile ichete pa kaya kawo, watanji pali Chiwa. Ndi pano wakulawula nga wazana wumwi uwawo wino wafwile kali awili wino wati wakatuka ichiwa twinya awili

wino akuleta impungo ni zya mfwa zyonsi pa musolo, wavwamba-nga ing'anga iya kuya zyula ichala cha mufwe nye weyo nga wo-che. Walanga pano wazikula ichala nye chocho awaya awapemba ichilinkwa chamulilo apali pano awachochela. Ndi umuntu wafwi-le kali awapemba amafupa matupu ayali yano awocha.

## INCHENTU

Ndi umuntu ali nu muchi nga umwanachi nye weyo wawa-na-panji (alililyakuti wawa nu wula) pakwiza papa pano wawa mu lupanda awati, 'We, walola, wawafwa; Ndi walinji we nkulungani wapitanga na wonsi mwalwe-mwalwe, ulele uwumbule wawafwa.' Umwanachi nye weyo ndi molimo nye walinji ankulungani wapita-nga na wonsi mwalwe-mwalwe pano ali pa wukulu we songo nu wula, atalika nukuwumbula. Ndi chikupona ichete, ampela aku-lolekanga ichamba (alili lyakuti akuloleka umwana). Ukuwa ndi chili umukosi, umwanachi nye weyo amifwile. A wantu wavule watatanji wafwa imfwa-Leza awe lelo watanji wafwa inchentu pa-mwi uwukulungani. Avili vino Watatakulu welenganianga nu ku-taka pa mfwa ndi yoo.

A wantu wikalanga ichete nye nu muchinzi. Wano waa pa musolo wawo apapo nye na wano waa pa musolo wawo nawo apapo nye; nu muchinzi apapo. Awantu wachindikananga. Uku-fyengana nanti awusiwolo watavilondanga, awantu walinji ichete. Nanti akulwa pano awantu walwanga, eta ee, molimo watanji imiti ipalamine, isiwula kusingana. Ichiwanza choo ni chiwanza chi-wuye apapo nye wakuti pakwe Tunga Eta eee...nu muchinzi apapo. Kwawanga uwusimatongwa nu wulongwe nga nuku wikana uwu-chiwuza. Vyoo vyonsi vyaletanga umuchinzi.

Ukuwa ndi umuntu akachita mwalwe-mwalwe, atanga ayize apemule chimuwele awe ngalelo ndi amuntu muzima umufuma chumi; alisenda ulupe awakwela umwenecho apemule chonsi chino akulonda chimuponele.

## 18. IVITUMWA

Kali nye kali awantu wasuwizile mu vya kutuma-tuma na mu vya ku panda-panda. Kwawanga ukutuma imvula pamwi impembe. Ndi umuntu wumwi watola imilandu pamwi waluvyania ichili chonsi pakasi kamwiko wuwuye mpindi zimwi kwalolekanga imipamba pakasi ka mwiko nye wowoo. A wantu wasuwizile muvya kulandula nuku lipwa pa wuwipe wonsi wuno waloleka pa musolo wawo.

Mu michitile yonye yoo tukwivwa kuno wamwi mwi wuvi lyawo walowanga wonsi akusowa nuwa kupusuka nanti wenga-wenga. Ndi yisi wafwa na wana nye nawo awawafwa wenga-wenga ukusanzya nawanji nye awapa chiwanza nye chochoo. Awantu watanji pa chiwanza chocho wawateya ipingo; wawapekesa, ulupembe aluli luno lwa walya lwa wamala.

Mpindi zimwi ndi imvula yakoma umuntu pamwi ndi yaponela pa nkoma pamwi pa ng'anda, watatakulu wasuwizile kuno kuli chimwi nanti amuwipe wumwi awili wino akuleta vyoo – We Chiwa. Mu mpindi ya matamyo ndi yaa wanenanga awa chiwanza chino chikufwa awati vwambani ivipendo mulole kuno izya mfwa zyoo zikufuma. Pano ndi wamanya kuno zikufuma awaya awatula umulandu wowo kwakwe wa Similandu wawo nu kulambilizya wakuti, 'Watata twazina tumanyile kuno twawifya mutatumala mutonone swensi; twazina lekani tulipe umulandu woo.' Nachawuzimanye ndi kuli ukwivwana awivwananga paponye nga ni zyamfwa zyozyo ayili milechele, awikala umutende.

## 19. KUNO AWAFWE WAYANGA

where the dead go

Izya mfwa zyizanga munsi. Walanga umuntu ndi wafwa awantu wamanyanga kuno Tunga asipo, wafwa. Wamanyile kuno weyo Tunga kuno waya waya ku mizimu. Ndi yisi wafwile kali waya wazana yisi kweneko, waya wazana wayisikulu na wanyinakulu, waya wazana ni mizimu yinji kweneko.

Kwakwe wano wafwanga kali kwalinji wamwi wano watanji Tunga wakatuchila munzoka wanji nawo awati Tunga akatuchizile mu chimbwi. Watatakulu pano wachilinji nu wumi awenecho wamanyanga vyoo vyonsi. Watanji Tunga wamilula impundu nga pa mpelelechezya yakwe ayize akatuchile mu chimbwi pamwi munzoka. Nga pansizi pano wakulola ichimbwi nanti anzoka (Insato) ikupita awati, 'Aaa... We Tunga weyo... We Tunga weyo...' Nga naku Nsato nye ndi umuntu walema ichimuti wati kayume, awati, 'Awe wakuma Tunga'. Vyoo avili vino chalinji kali.

Watatakulu watwalanga ivifimwa vyawo ni nsonje zyawo ku Mayulu kuno awafwe wazikwa. Ndi pano wakuya kweneko waya wazana Insato palyanye pa nkungwe pamwi pa pipi-pipi ni nkungwe awati Tunga apansile, akatuchizile mu Nsato. Awatwala utuwusu mpaka insato yoyo iyiza ikula.

## IVIMBWI VYA MIZIMU

Ku mwata wa Vimbwi nakonye awantu wawanga ni suwilo. Wasuwilanga kuno awantu wamwi ndipano wafwa wakatuchilanga mu Vimbwi ukulingana ni mpundu zino wamwile pano wachilinji nu wumi. Nga pansizi pano wakulola ichimbwi chikupita awati, 'We Tunga weyo.' Ivimbwi nye vyoo vyawanga na mazina ndivino Mpazi pamwi awati choo we Mengo pamwi we Kachinga. Awantu wamukaya watanga wakatuke ndivino wakuchitanga ndipano ichimbwi chiza mukaya chalema umuntu pamwi chalema ing'ombe. Ndi wakatuka waya wachizana walola imiwele nu mupito wakwe cholicho awati wino Wee We Tunga, mulekani akusungula impanga yakwe; mulekani akaya kakwe.

Tukwivwanga kuno manda yamwi ndi awantu wivwa ichimbwi chalilila ku lutala kuno wamanya chawela awati nche Tunga atusalifile, watukomela inyama. Awantu wamukaya kako ndi wafumila ku lutala nye lolo nga waya wazana inyama awati

mutaweni We Tunga nye awili wino watuteweta inyama nye yoo. Awasenda inyama nye yoyo awaya awankania wonsi awa mukaya, wonsi awalya.

Ukuwa ndi awamukaya wakachita mwalwe lino ichimbwi chocho chikuya wawinga pa nyama. Pano ichimbwi chocho chakana ukufuma pa nyama, chafulwa, Umwen'Kaya akatuka atalika ukupemula. Nga ndi walongola, walongola amaluvyo yawo yonsi akuti, 'Tata tumanyile kuno twaluvyania, twawifya, twachimwa, tukupemula Siwangoza pankolelo yako, tufwile inkumbu. Ichimbwi chocho achimwimwintuka achiti Immmm. . . achiwapita. Awasyala awatola inyama nye yoyo awasenda awaya awazifya, awalya wonsi pa kaya.

## AMALEZA

I mfumu zyalinji munsi nga zikikale wowo impindi yimwi ndi yafichila, azituma Wakayamwite, wa Sikapemba ku Mayulu mukupepa. Ndivino pa Mwenzo wayanga ku musitu kwe Wala kwe Musyani. Kunji konsi wayanga ku Mayulu kuno i mfumu zyazikwa alyakuti walambilizye imizimu yawo ni yakwe wayisikulu.

Pa kupepa Sikapemba atalika akutaka imizimu yakwe wazya mfumu na wayisikulu nga ataka nu Musyani nye ni zya mfumu zinji zino azimanyile zino zyakonka pakwe Musyani akuti, 'Mwe, wa kuzimu, wa Siwangoza, mutuwile kwakwe Leza umutumbuzi wansi nye yoo iya winamwanga. Watata, mutwavwe wa Siwangoza. Tukulonda ivyakulya ni vyakusokota vyonsi mutupe wa Siwangoza. Vyoo avili vino wachitanga kali pakuzana umutende.
Watatakulu pakupalamila ku Mayulu pa Masachi wayanga nu muchinzi wukulu. Pano wakuya penepo pa Tuvuwa wakuya wakukoma katichi-katichi wavwezile nu kuvwela. Nawano wakonkanga nye nawonye awuliwonga wayanga nu muchinzi wukulu nkani nye. Pano wakuya penepo ungivwa nu kwivwa wakuti, Ehe, . . . Ehe. . .,Ehe twiza Siwangoza twiza utulole Mulali, twiza swe waa Siwangoza utulole.

Pano wafika awikala pansi awaliwilizya Akavuwa, awatola utuwusu ni pala awa sansila ku mitwe ya nkungwe, awasenda awalemba ichifimwa chawo ing'onzi pamwi inkoko awatonyezya uwazi; awatola umutwe awawusya paponye awati; We Siwangoza, tata, na watatakulu na wamayo mwe wakuzimu, nawanji wonsi, mukolele wa Siwangoza impemba yoo ni nzuwi, mulolane mwensi. Tunga uyize, uyite Tunga nawako wonsi mwize mulye impemba yoo. Wa Siwangoza, ivyakunzi vyonsi mwasile muweni. Tunga, mwalinji mwe wakakoma wanyama; Tunga namwenye mwalinji mwe wakakonka wa vintu, mwe wakalima wa nsima. Kolelani wa Siwangoza mutupe naswe; Nakali-nakali kunzi akwakwe Musenga nu Mpoli; mulole iwuvi linu lyoo nu tukoko twinunye too, muwatupisya impemba wa Siwangoza. Mutupe ukulya nu tusokotwa tonsi, mufumye amatenda pa musolo witu. Impamba zyonsi azyiluka nu muza mu watuchinya pa muwili mya.

Ukuti pano vyonsi vyoo vyasila awatola ichifimwa chawo chocho awafundula, awasenda inyama awocha pamwi awatenda awalya. Tukwivwa kuno wamwi wasendanga utumikwela twanyama nye yoyo wakuzwala mu makasa na mu manama.

## WA SIWANGOZA

Izina lyakwe Siwangoza alizina limwi lino likusula wawoo wonsi wano wafwa wano imizimu yawo ingachita chintu chimwi pakasi ka wantu. Wawoo wonsi wano walinji na maka ni lumbo pano wachilinji munsi nu wulanzi wuzima. Chingatenga wafwa lelo imizimu yawo yawa munsi nye moo ikalola nu kumanya imikalile ni michitile yonsi iya munsi. Wano nakanonzinye kaa wali na maka ya kwavwa nu kuchinjilila umuntu wensi mumatamyo. Musyani nawenye wakutanji we Siwangoza. Wonsi nye wano wafwile kali: Wazya mfumu, watata ni mizimu yakwe watatakulu awali wano wakutanji wa Siwangoza. Wano imizimu yawo nakanonzi nye inga chinjilila awantu ku mipamba yawo na kumatamyo yano ya ngawaponela.

Watanji wa Siwangoza mutuwile kwakwe Musyani Umulasi wansi nye yoo iya winamwanga mutuwile naku zya mfumu zyonsi izya mu winamwanga, mutuwile nakwakwe Leza umutumbuzi wansi nye yoo. Watatakulu wasuwilanga mwakwe vyoo vyonsi alili lyakuti wangazana umutende wuzima nga wawakwikala ichete nu wulanzi wuzima munsi.

## 20. UMWAVI NI MILIMO YAKWE WOLIWO

Kali nye kali mutwaya tukulu ndi awantu wati awawafwa umulaka kuzya ndwala, umweni-kaya afuma, ayuma imbila ati, 'Awe, mukaya moo mwawipa musichete muli awalozi.' Afumya ivipendo wuno amwavi.

Wonsi awafumila kunzi ya kaya akuli kuno awaya awapemba ichilinkwa cha mulilo. Awasenda umwavi awatenda munyungu. Wonsi wano wakuti awalozi awawapa umwavi wenga-wenga, wakumwa. Pa kupa umwavi wavwanganga mbali nu kulumbilizya wakuti, 'We, Mwavi, nachawuzye nye wee Tunga wino wakuti amulozi, ndi molimo nye amulozi, nachawuzima nye we mwavi senula, senda aminzi uyite ku mvuwu – alili lyakuti kuno ilanzi likuya ku kawila ndaka; Lelo awe umuntu nye wee waku muwipizya awowo asi amulozi, senula, senda aminzi uyitile ku Nkonde – alili lyakuti kuno ilanzi likufuma, ku kafuma ndaka. Nachawuzye nye umwavi wowo ndi umuntu asi amulozi awusenda aminzi awita lwa kapela kuno ilanzi li kufuma. Awantu ndi walola woo awati waluka umwavi. Ukuwa ndi chili umukosi aminzi yayo yasampuchila kasika kuno ilanzi likaya awati wavimbilwa umwavi, amulozi. Awamupa umulandu awatalika nu kumuma awa muwinga na mukaya.

Umusango wunji wuno wawomvezyanga mwenemo umwavi awakumwa pamwi ukutimpika amakasa mu minzi ya mwavi amasenuke. Ndiwino pano wamwa umwavi nga waluka awati wino nye wee asi nu mulandu. Ukuwa ndiwakana ukuluka awati wino

wee wavimbilwa umwavi, amulozi. Nawenye awamupa umulandu awatalika nu kumuma. Ndipano umuntu wamutimpika amakasa mu minzi ya mwavi amasenuke nga amakasa yayo yapya, yakuwuluka ichikowa, yafompoka, awati nawenye wee amulozi. Awamupa umulandu nuku muwinga mukaya awati wamala awantu mukaya, We, mulozi mukulu, utatulya utumale.

Watatakulu wasuwilanga kuno imizimu yino yikala mu mwavi ayili yino ikulekanga umwavi wamanya vyonsi ivya nkama vino vyawa pakasi ka wantu. Watanji umwavi weni wukavwanga ivya kusimichila nuku sokolola inkama mfisame yonsi ni viwipe vyonsi vino vyawa pakasi ka wantu. Wasuwizile kuno umwavi nye awuli wungatula umuntu wensi kwakwe vino wakumuwipizya vino atachita.

## 21. UKWITA ICHITOYI

Watatakulu pano walinji wonga munsi nye yoo, wasakamalanga nkani nye ndi kwapona ichifwanga ni zya ndwala napano imvula yakoma umuntu pamwi ndi yang'anta. Vyonsi ivya ponanga munsi watatakulu welenganianga wakuti vyafuma kwakwe Chiwa pamwi ku mizimu yimwi imiwipe. Achaleka wafumyanga ichitoyi alili lyakuti waswefye pa wikalo wawo nga wawakwikala ichete nanti kupunzinkana.

Kuwanda wuno wasola; nkani-nkani ndi ampindi yino imvula yapona, awamukaya wonsi awazimya umulilo mu mang'anda zyawo awapyela na mu mang'anda nye. Awatola itoyi ni vikunko awawika muvinga nga awawaya ku mpongolo ya kaya. Pano wonsi wafika ku mpanga nu twinga twawo utwitoyi ni vikunko awatalika swinya ukunyochela mukaya wakusamala mbali wakwimbila. Awasya wasumba utwinga twawo pa mpongolo ya kaya wakupunda wakuti, 'Wooo, Yanga ni tukumbu lyolyo We Chiwa chamupamba, we Satana. Tufumile mukaya kitu kaa we chiwa chankota uleke swe wenecho tusyale twisile ichete nu mutende wuzima!'

Pano wakwinjila mukaya patawanga wino angapepela kunsizi kuno wafuma wasya wita ivikunko vya mukaya. Wasuwilanga kuno umukosi wungaponela wensi wino wapepela kunsizi. Achakuleka wasundanga umuntu wensi mukaya kuno chisi chakwezya kwakwe wensi pano wakwinjila mukaya ukupepela kunsizi kuno wafuma.

Pano winjila mukaya ndi wakusika umulilo walunza awasikanga, pano wapemba umulilo wowo nga wonsi awa mukaya awawaya wa kupala palyanye nga wakuya wakupemba muzya ng'anda zyawo. Ndi apa mpindi ya mvula awa mukaya awawaya wakupala umulilo wamvula nukuya pemba muzya ng'anda zyawo. Nga ndi wachita wonye woo awati nomba twinjila mu wumi wupya ni viwipe vyonsi vyiluka nitoyi ni tukumbu, vyonsi vyasyalila pa mpongolo.

## 22. IMIKULILE YA WANA

Awana wonsi wasambilizwanga na wakwasi. Awana wachonsi, wakalume, wasambilizwanga nawayisi nawo awana wachanachi, wakachi, wasambilizwanga na wanyina. Mu mikalile nye yoyo iyawana, awantu wawakanga umuchinzi. Nanti pano awantu wasunkana kwalinji umwata wuzima uwamuchinzi. Na wana nye awuliwonga wakonkanga umuchinzi wawakwasi wawo. Chino tukumanya achoo: Ndi kuli awana watatu pamwi wani nga wasunkania umuntu-songo wafika walamuka, walamuka, ndi songo weyo wati, Alaa, nga wino nye wee amwanakwe weni? Ndiwati wee we mwana Tunga; awati molimo nye wino wee watumpa atawa nu muchinzi, wawa ni chilumba, atamanya nukulamuka nye. Woo amuchinzi wa monsi wakwe – alili lyakuti amuchinzi wakwe yisi. Chino watachila yisi achani? amuno walola imisango ya mwana vyakolana ni misango yakwe yisi.

Ndi awalumendo wakula wafika mwizika lya wulumendo watikalanga wonga lelo wikalanga mu mapembo. Nga mu mapembo nye momo amuli muno mwikalanga wasongo wonsi. Nga wasongo nye wawo awali wano wasambilizyanga awana watichi, wakalume imikalile ni miwele mizima nga ni michindichilile yonsi iya wuntu yino wensi wazipila ukukonka.

Watanji mwe wana Songo we Songo nanti afupile wuli pamwi achepe akamuwili lelo we songo mwazipila ukumuchindika. Songo wensi wino akukulizile we So, nawe Songo wensi umwanachi we nyoko. Mwazipila ukufumila songo wensi pa chilimba, awuli muchinzi. Chisi chakwezya ukuswila amati pano pali songo nanti akumwimilila pano ayisile, woo amusalula. Mwazipila ukufukama nuku sokowala pano mukulanda nu songo wensi. Pano mukulya nu songo chisi chakwezya ukupwenga, ukuma inkondwa, amusalula nkani nye.

## VINO AWALUMENDO WAZIPILA UKUTINA

Kalume wensi wazipila ukutina wamuka wenecho amuno ndiwakulemula nu mukamwenecho amulandu wukulu nkani nye. Kali imfumu zya tungulanga wino walemulwa pamwi awamufolowola aminso alyakuti ata kumbuchila wamuka-wenecho. Swinya chisi chakwezya ukwiwa ivintu vyawenecho amuno imfumu kali zyaputulanga amakasa pamwi awasenda awavumbika amakasa muntukuta ya mulilo. Chisi chakwezya ukukoma umuntu wawenecho amuno lino mwalowa mwensi pa luko lwinu, waletelela So nu nyoko. Imfumu kali zya sumbilanga awaluko nye lolo wonsi mwilungu lya mulilo.

Mu mapembo nye momo awalumendo wasambililanga imilimo yonsi iya mutwaya ndivino ukulepula amatete, ukuluka imise nu kutunga ivitanda, ukuwaza imipini, ukuwandula impasa, amasumo, imivwi ni nkala nu kukwika inkundi ni mpasa nga nu kufunda inkusa nu tumilimo twa mukaya tonsi.

Pano awalumendo wakula wafika mwizika lya wulumendo wenecho wali pa pipi nukutwala walinji nisundo ku wakwasi wawo. Watanji chitazipa ukwiwa umwana-mukazyana pano utani ufisye ulupango kwakwe wayisi usokoloke. Umulumendo wensi wazipila ukusokoloka, atwala inkundi nga ndi waya wayiteka lino wawa awukoyi nawensi mukaya wamanya wati mwana Tunga ayimazile, ali nu wukoyi kwa Situnga.

## AWAKAZYANA WACHISUNGU

Ku wakazyana nakonye awuliwonga. Ndi wakuti kanonzi kaa umukazyana wakula, wawa muchisungu, we mwali, wapwila, wasundwanga na wamama wasongo. Pano kachi wakula, wapwila, awamusenda awamutwala ku luzi mukuya mupwizya. Mu michitile nye yoyo iyakupwizya Kachi, awachisongo wawanga nisundo lizima. Ndi Kachi wapwila awamufisa ku minso yakwe wasongo na kwakwe yisi nye. Mwali wensi atalyanga chilye-lye nanti akulanda awe wavimbilanga wonsi saku wano wakumusunga nawano akwizya nawo. Chila manguzi wamwimbililanga nuku muchinila. Nga ukuti ku wanda wuno wakumufumya, awawuchesya wakachina vye. Ku macha, awapuluka mwe pwi awaya ku luzi mukupwizya Nachisungu. Awakote, wasongo wachikazyana na mwali wano wapwila kali, wonsi awayiwika pa mulongo wakusuchilila Nachisungu ku luzi. Pano wali ku luzi koko awapuwila muluzi, muchiziwa nukusenda Nachisungu wakumuyelusya monsi muno wakulondela. Pano wamwali wonsi wakuchena woo pa luzi pakasi nawo awakote wonsi awalanga wakutongola pano wisile waliwilizizye akalilo kano wapemvile wakota pa chituntu mulandu wampepo. Yoo ayili mpindi yino aya kupelelechezya mukusunda Nachisungu mwakwe vyonsi vino wazipila ukutina muwulanzi wakwe. Awamwizusya vyonsi vino wamunenanga ukufuma pa wanda wuno wapwizile napano ali mu ng'anda wakumuchinila nga

navino wazipila ukwikala ukufuma pa wanda nye woo wuno wakumufumya pano nomba walufuma. Pakumuwezya kukaya awafuma wa kumukula waku mwimbilila wakuti:

*Mweye wawela ku Walambo, mweye.*
*Mweye wawela ku Walambo, mweye, mweye*
*wawela ku Walambo*

**Pamwi awati:** *Katonya we Ndoli, Katonya we Ndoli we. .*
*Katonya we Ndoli, Katonya we Ndoli we. .*

**Lunji awati:** *Chikwele kwele nkoko ndume*
*Chikwele kwele nkoko ndume. . .*

Pa Chisungu kwalongananga wamama wasongo awavule wano walanga pa kufumya Nachisungu awa musunda. Awanza ichitanda panzi pa ng'anda yakwe nyina nga apali pano awamuteka nga awatalika nuku musunda. Awa mupaka amafuta nuku muzwika ichete-chete aloleka umuyembe wumwi. Nga awatalika ukumusunda wakuti, 'Lola kanonzi kaa wakula wawa we mwali. Chazipila ukuyisunga nkani nkani nye nukuwa mwisundo lizima. Wazipila ukutina wakalume alyakuti ungiza utwalwa intalwa nzima yino yazipilana; Iya kusema pole ni ya kusepeta tunji mu mpanga pole, tukulonda uwinga wize wakuchinile twize tulye nu mwimbula ni mbuzi. Tukulonda akapundu wize wasomeke nu muvwi wati na kapundu alalalaa, wino wee awa kapundu. Koo akuli kukula kuzima. Amuno we mwana ndi wawa mu musango wunji wuno wutazipilana ni miwele mizima iya wuntu, apakuti uyize uyiluke lino aminzi yafika na munsingo wawa mwalwe-mwalwe, wononeka, wawa we chakulukuwa, wawa we chavye-chavye. Choo chitazipa, chitawa nu muchinzi. Ndi we mwana ukakwivwa yivwichisya. Chindika So nu nyoko alyakuti amanda yako yavule yano Leza wakupa munsi. Petekana uwe we mufuma — chumi.

## ISUNDO LYAKWE MWALI

Umwana-mukazyana wensi wasundwanga mukuti atazipila ukusunkana nu monsi mpaka ayize apomwe uwinga. Mulandu wisundo nye lyoo awakazyana wonsi walalanga iwumba mwakwe wanyinakulu. Awalumendo nawo walalanga wonsi apaliponga mu zya ntuli zyawo. Wa nyina wawakazyana wonsi wasakamalanga nu kuteza nkani nye pa wana wawo wakachi. Amuno ndi umukazyana wiza wazanwa wononeka pa mpindi yino
akupomwa pa winga mulandu wuno wapitanga na wonsi mwalwe-mwalwe, chawanga achansoni nkulu ku wakwasi wakwe. Achaleka umukwasi wensi, e nyina wa mukazyana, ndi walola kuno umwanakwe asi na kuloleka nengo akumuvwilika, anena wumwi e mama wachisongo ukuzula umukazyana nuku musungamila alole ndi wononwa na wonsi. Nyina wensi wasakamalanga nkani nye ni mizizye ya mwanakwe umukazyana e kachi wensi nuku komelezya nyinakulu mukuti alele awachisye umwizikulu-wakwe amusundisye alyakuti awatina vyonsi vino vitayanana nisundo. Nanti akulema pi ziko wa mwali wonsi wasolezyanga. Watalemanga chilemeleme ndi asi chete ali ku mpepo. Na mwe nyina nye awuliwonga watanga wamuzumilizye ukutenda nanti akulema piziko nye. Chino wachitilanga woo akatina muno watinanga ukulwala ichikoso chikombezya chino chitapolanga na wanda mpaka imfwa. Ukusolezya kwa mwata ndi woo kwalekanga awakazyana awa petekana awawa ni miwele mizima iya wuntu.

## 23. ITWALA: UWUKOYI

Pa mpindi yitwala awantu wavwananga nuku wombela ponga. Umukwasi wensi walondanga umwanakwe ukwinjila mu ng'anda nzima, pa musolo wuzima. Uwusimatongwa walondwanga nkani nye amuno muviwanza vimwi wawanga awasondwa, munji namo wawanga awalombwa, wanji nawo wawanga awang'o nawo wanji wawanga awakata ku milimo, awanzalya. Muviwanza vimwi namo walwalanga Sinsa, munji namo walwalanga amambombo. Mula-

ndu wakwe vyonye vyoo umukwasi wensi walondanga umwanakwe wensi ukwinjila muchiwanza chino achimanyisizye mu chiwanza chamuchinzi, kuwantu wazima nakwakwe wa Simatongwa.

## INSUMBA

Pa kusokoloka wavwambanga umuntu musuwilwa swinya uwa muchinzi uwakutwala ulupango. Nga awasenda inkundi awazwika nuwukasi wutiswe kweneko. Ndipano waya wateka inkundi lino wawa awukoyi nu mulumendo lino wawa amukwalima. Imilimo yakutalika ansumba. Pakuya ku nsumba kwawanga wasongo, awalumendo na wakazyana. Ndi awantu wachepa ku nsumba awati nche umukwalima (umulumendo) atawa ichete, atakundwa pa mwawo wawa nutumisango ponga nawakwasi wakwe nye. Ukuwa ndi awa nsumba wavula, chapanga ichimwemwe ni chilumba chikulu kwakwe wonsi awa mukaya nye kako nakuno wakuya nye. Choo chasulanga kuno umukwalima wawa ichete swinya wakundikwa kwe wonsi mukaya ponga nawakwasi wakwe nye nawo awakusimichila, achiwanza chizima.

Insumba wawombanga ku wanda wonga nu hafu. Walanga ndi wawomba ndilelo awucha mutondo awaya awanyochezya awati waya mukuminyuzya, nukuwela wawelanga zuwa alyakuti wasye impindi yakunyochela ku mwawo kuno wafuma. Ivitewetwa pa nsumba vyawanga: ankoko nu chilemba ni chimpela nga ni misumba yansima inkulu nkani nye wawisile nu mupaza kweneko mu viyo nawa ntende ni ndupe kuno wapasile inkula mbenzu nu wusu wutiswe. Chayembanga nkani nye.

## UWINGA

Kwakwe Kalume wensi na kwakwe Kachi wensi, umukwasi wensi walondanga uwinga alyakuti wonsi wamanye kuno mwana Tunga wawezizye uwinga pa musolo, wapomilwe ichete, atasemile. Chawanga achansoni nkulu ku mukwasi wensi ndi Kachi wapempa

uwula wa mumasote. Watanji atalinji ni sundo lizima lelo wapita-pitanga mwalwe-mwalwe na wonsi nanti apakuti awakwasi wakwe wasakamale. Watanji pa musolo wakwe Tunga patawa isundo lizima, amusolo wutipwe, watayichindika.

Pa wanda wa winga kwalongananga awaluko wavule ndivino wayisi-muzuna, wanyinasenje, wanyinalume, awanyina nawa vyala ni viwuza vivule. Yawanga ampindi ya kwavwana nukufima konsi kano umuntu ali nako kano kangavwa pa winga. Impango nivi-wongwa vino vyalondwanga pa winga avyoo:—

| | |
|---|---|
| Ichilengo | Ichiwalo |
| Ichikalilo | Inkungumazi |
| Ichumalwiyi | Ichilasa-mapampa |
| Ichipafi | Impala-wazi |
| Ichanamala | Ichimba-milembo |
| Ichipako | Impasa-yitongwa |

Impango zinji zino walondanga ang'ombe yakwe nyina-mwana ni ng'ombe ziwili izyakwe yisi-wamwana. Impalawazi yawanga ang'ombe yino wakomanga wakuti Wemwimbula iya ku-teweta awitwa wonsi pa winga.

## UWINGA WINJILA

Kwakwe vino wafimanga: ichipafi, inkungumazi ni chana-mala vya pangwa kwakwe nyina-mwana. Ichimba-milembo wapa-nga yisi, Ichipako achakwe nyina-senje wino wa pakanga na-winga. Impasa-yitongwa nayo yapangwa kwakwe yisikulu umwe-ni-musolo, Ichilasa-mapampa nacho chawanga acha wavyala wa-kwe nawinga pamwi awazuna wakwe; wensi wino wasamalila, wa-ngufyania wafika wasomola isumo nye lyolyoo ku chisakati, we-yonye awili mwenecho.

Uwinga winjilanga akamanguzi, mukazyelelema. Pakwinjizya Siwinga nu Nawinga mu ng'anda ya winga winjilanga wafutite mbali wakusela, walemine pa viweya pamwi mumutembeleko nu nyinasenje pa nkolelo. Pa kwinjila awakwimbila wakuti:—

*Tusele chimfutete tulole kalimo wambomvye*
*Tusele chimfutete tulole kalimo wambomvye*
*Tulole kalimo wambomvye, tulole kalimo wambomvye!*

## UKUPINDULA UWINGA

Pano uwinga winjila kwawanga ukuchina wusiku-wonsi. Uwusiku pakasi pamwi ku macha awakatusya Siwinga nu Nawinga ukuchina. Chawanga ichimwemwe nkani nye pakulola Siwinga nu Nawinga wakuchina wowili. Mpindi zimwi ndipano wakulola Siwinga akunyukula insimba awawula nakapundu; awaluse wamwi awati awe mupochelani Siwinga watonta. Molimo uwaluse akatuka ngapano awanena Siwinga awati nomba yikala wawomba umulimo wuzima, wachina tata! Nawinga weni asyala muluwungo akuyinyukula ni nsimba iwila.

Ukupindula uwinga chawanga achintu chikulu nkani nye mulutambi lwansi yitu. Wonsi walindililanga pa kupindula uwinga alyakuti wamanye umusango wuno umonsi wawela mwenemo ndi amonsi mwenecho pamwi ndi wechifwamba, wemutungu. Wasiwinga wavule watinanga nkani nye pa mpindi nye yoo iya kupindula uwinga. Wa Nawinga nawonye awuliwonga watinanga ndachakuti wasunkananga nawonsi wanji nga wasi mu musango wuno wasongo wakalondela Nawinga awela mwenemo.

Pa mpindi yakupindula uwinga wasolanga wamama wasongo ukulala mupipi kuno Siwinga nu Nawinga walazile alyakuti ndi ukupindula kwasila winjile mwenemo kuti wapanichisye ku kamwenda katiswe, kano wapanga Nawinga, ndi kali mu musango wuno kalingine ukuwela mwenemo. Pano ndi walolechesya aka-

mwenda kako, wazana kuno molimo nye vyayanana ni milondele yansi mu mwata wuno wazumilizwa, awakunda kutaluvile, awati fwandi umukazyana walinji amusuwilwa atapitanga nawonsi mwalwe-mwalwe; Nawe umulumendo, umukwalima, Siwinga, amonsi mwenecho asi we mutungu, lelo apano awonsi wawela. Pa kulola woo akuwa na kapundu nawano wali panzi ni miwili isankana ni nsimba iwila.

Ukuwa wasongo wawo ndi watazanile chimwi ku kamwenda, awe achiwipa. Ndi chili ku mwanachi Siwinga wapangwa ichimanyilo chakuti ndi Nawinga asichete, wafotolwa, ufwile ukumupa ikopala lya chipongololo alili lyakuti Nawinga asichete, wapitanga nawonsi mwalwe-mwalwe. Chawanga achamalanda ni nsoni ku chipya chakwe Nawinga. Ndi wazana kuno we Siwinga awili wino asichete asi amonsi wakusimichila, we mutungu, napo wasongo watapundililanga. Ndi awawinga wano wali panzi wivwa kusi akapundu awamanyanga nye awati Siwinga wapotwa, asi amonsi weliwe, we chifwamba. Wa Siwinga wamwi wayinyonganga ndichawa umwata nye woo. Chawanga achamalanda swinya ichansoni kwe wonsi.

## SIWINGA NU NAWINGA WASUNDWA

Pano ukuchina nu kuzevya kwasila nawantu wonsi watewetwa, wasamba nu kusamba, Siwinga nu Nawinga awafumizwa panzi mukusundwa; wawape amasundo mazima aya kwikalila mu ng'anda ichete-chete. Awala wanza ivitala palonde awawika utulimba penepo apali pano awateka Siwinga nu Nawinga.

Yisi wakwe nawinga awili wino watalikanga ukusunda wano wakupomwa, siwinga nu nawinga. Alanda amazwi yakwe yonsi yano yawa ku nsingo yakwe yano awana wazipila ukwivwa nu kukonka. Nga pakumalizya vwanga ati, 'Nomba mwanane wakula, wafuma mu makasa yane, nakupa muminwe yakwe tatavyala wee. Umuwachisye, awino wawa weso kanonzi, na vyonsi vino nakuwombelanga awili weliwe awino wandi awakuwombela. Uzipi-

zile ukumwivwila nkaninye ndi ukulonda mu ng'anda yako mwize muwe umutende wutupu. Nanti pano mwapokota nye, Etaee, avino ing'anda yawa; apali wawili pale pawe chimwi ni mpokoto nye; lelo chisi chakwezya ukusamalila koo. Katichi, katichi nye awewe we waa, choo chawipa, chisipa umuchinzi, chikakonona ing'anda. Umwanachi wensi wazipila ukusipa nukuwa nu mwezo wuzima nga wakwako akuchindike nu kukusunga ichete. Uwamwivwila nu kumutontela mwakwe vyonsi, awili katula swinya chiwinda wako.

Kwakwe Yisivyala nako ati, 'Nomba mukwalima namanya wewe ampela, wasalipa pakunjavwa mumulimo woo, wampochela ukusunga konsi. Umwana wee wakwako nakupa nu mwezo wonsi, insi nakulonda ivyakwivwa-yivwa awe. Wamuzana ichete, musende ichete nukumusunga nengo, awako. Achako wemwenecho ukumuwomvya munzila yino ukulondela. Nawenye wawa we mwana witu ndivino wakwako nye wee. Tukulonda umuchinzi wuzima pa musolo paa pali wasovyala wavule, wazipila nawonye ukuwachindika. Wapange umuchinzi wuzima ngapano nawo wasuwile wati fwandi twawa nu tatavyala wakusimichila.'

Ala pano yisi wakwe nawinga wamala, wanji wasongo awapachiwanza nawo nye awakonsya mwenemo awatalika ukuwasunda wakuti: 'Nawinga nawenye nomba wakula, yichindike, leka utumisango ni mizizye ya chitichi. Mung'anda mwawa utwinji tuno umuntu wamano atazipila ukumyansya awataka ivintu chitaketake napa wana watichinye. Wasongo wakutanji, 'Munjili fumpa mino ku wukoyi kusiya awanseko' wenji utati woo amulumbe wavye-wavye awe, ulele usimpisye, vyalala vyakuzana. Yisunjisye mu mupito na mumikalile nawantu wonsi amuno amuli muno awantu wakakononechela. Nawe tinanga Sovyala nu kumupa akakulya impindi yonsi yino walola akungumile amuno angalanga akungumile inzala. Waka nu nyokovyala, uwamusembela aminzi nu kumutiwila utukuni umukolochi; mwavwange mutumilimo tonsi tuno akukuwantika nato.

Napo pano uwinga waya ku mwawo wakwe Siwinga nakonye awuli wonga awaya awawasunda impindi yachitiwili. Kumwawo, nawe Siwinga awamunena awati, 'We, ilelo lyoo winama paa, kanonzi nawenye wakula nomba wawa ni ng'anda yako nu wakwako, umwana wawenecho. Wee nomba wamufumya kwakwe wakasunga wakwe nomba wewenye wawa wemusunzi wakwe mu masyo ya wakwasi wakwe. Leka utumisango tonsi utwachitichi nukuwaka wakwako mu ndwala na mumatamyo yakwe yonsi. Chindika nyokovyala ponga nu Sovyala ni wuvi lyawo lyonsi. Lemasya nomba wakawula indama ni nkambaku achaleka nyepa pa minso nomba wawa we chiwinda, vyonsi vyawa pakwe wewe.

## 24. AWAKUZIMU NAWA MUNSI

Awantu wasuwilanga kuno awakuzimu wawa munsinye moo swinya wakalola vyonsi vino tukachita. Achaleka Watatakulu wayanga mu misitu na mumiti mikulu, mu myamba na munduzi mukupepa ku mizimu yakwe wayisi na wayisikulu. Swinya wasuwizile kuno imizimu nye yoo yikalanga muvitekwa na muwana wawonye. Chino tukumanya achoo tukuzana kuno watatakulu wapanga amazina ya mizimu ku vitekwa naku wana wawonye. Ndivino ing'ombe zimwi wazitanga amazina ya wantu wakuti wee we Mpazi pamwi we Kachinga nanti we Nkambaku pamwi we Namukonda nanti we Namuchimba pamwi awati we Nakapizye.

Kalinye kali watanji ndipano umuntu ali pawulendo mukuya tandala ku twaya tunji kwalinji ivintu vino watinanga. Watanji Tunga wanyoka ku wuyo amuno wapinganwa, alili lyakuti wazana imipamba pa nzila pakasi. Ndi wazana Chipili alambalile munzila nga chipili weyo wakatusya umutwe ngati akulonda amulume, awati wapinganwa nyochela muno ufumile. Ndi umuntu weyo wasula watwalilila nu wulendo wakwe wapita, molimo nye lino ku nkolelo akuyazanwa mu matamyo yamwi aya mupamba ndivino wakutanji yafwile isinsoche.

Kali nye kali tukwivwa kuno umuntu-songo wensi wapitanga nu muwa kwisumo. Mu myuwa nye momo amuli muno wawikanga utuwambililwa tonsi. Ndipano songo weyo akupita munzila nga ichimuti chakowa mwenemo umuwa wowo wasyala wukowime wukulelemba ku chimuti, songo weyo ayikalanga paponye awalindilila ati, 'We chimuti we achani chino wandemela, wanyosya? Kanjikale ndole ndi wanzwila.' Ayikalanga paponye awalindilila. Mumichitile nye yoo watatakulu wasuwizile mu maka ya mizimu yawo. Weni watanji umuzimu wumwi watela wukumutesya pa wulendo wakwe awuli wuno wamulesya ukuya ku nkolelo alyakuti achelwe azane vyovyo vyapita. Mpindi zimwi walanga umuntu weyo akulindilila palyanye, ayiwuchila inyama yoo lwapano ayisile nye; pamwi pano akulindilila alolanga inyama ivimbwi pamwi impumpi ziza zya yikomela pa pipi-pipi na lwapano ayisile. Atola inyama yoo awaya awalya.

Manda yamwi walanga umuntu weyo akulindilila alola awapitanzila watunka, wafuma kunsizi kuno afumile. Umuntuye wee wayiwikanga pa mulondo nye wowo awapita nawo. Wakutanji ku nkolelo wayanga wakuzana imipamba yimwi ndivino ivimbwi nanti pamwi awalwani mukuti ndi umuntu weyo walinji wenga atanga apusuke ayitule ku matamyo nye yayo. Mwakwe vyoo vyonsi watatakulu wasuwilanga mu maka ya mizimu yawo nukuti awakuzimu nye awali wano wamu sochezile ukuti awalindilila pa lyanye.

Kali nye kali ndipano umuntu akupita munzila nga wivwa ileka lya chimuti lyapona watatakulu wene watanji awakuzimu wakupanzyania wakuti nga weyoo we weweni pamwi amwana-kwe weni? Awati lekani tuponie ichilileka cha chimuti nga apepetuke tumulole ichinso nga tumumanye. Pano ileka lyapona ku muti nga umuntu wapepetuka awati utaweni we Tunga weyo pamwi we mwana Tunga. Achaleka impindi yonsi pano umuntu wensi wivwa ileka lyamuti lyapona akapepetuka ati ndole chino chapona.

## 25. IVIPYA VYA MWAKA:

**Ichisanya**

Umwaka wapawunkinwe muv.pya vini ukulingana namuno insi yalolechelanga mu miw ie yak we ,oliyo. Kwawanga aminjililo, ichisiku, amasika ni ch'sanya.

Mu mpindi ya chis..iya kwawanga umusanya wakapandulampanzi umutwe. Pansi pa pyanga wa m ililo. Mu mawanga mumalilang'onga namo mw.vwikanga ukulila kwakwe ng'amba na twanyenye tukuvuvutila mu matwi na mumunso.

Muchisanya wantu watawanga n milimo mivule iyakuwomba ngalelo yalinji ampindi yino aw lumba wayanga mu mpanga mukulunga inyama nu tumfyende. Wasokolanga amasumbo nuku panda uwuchi. Paro aminzi yapwa munduzi uwa ukwela nuku sunjila insi nga nuku swela. Awanachi wavi e ayili mpindi yino nawo w r alizyanga ukusenda intemele (Ivisak o) alyakuti vitiza vinyeche we ni mvula, viwombele. Awakwipa c ipipa ni membe yaluzi ya nuchele wakulunga munyanyi. Int e wochanga kunsilo ya ch sanya pano aminjililo yawa papipi.

Umw zi wa chisanya chenecho walinji nza *(October)* mu .upu. Ngalelo ichisanya nye cheni chata'k iga mukasi ki Pukutu *(September)* nukwiza silila mu mwezi ikasi uwakwe Mwanga *(November)* pano imvula yalowoka.

### AMINJILILO

Aminjililo yalinji ampindi pano imvula yal a. Yalanga imvula yalowoka yapona pansi njilililii. . ., ileta ut ji: Ivikulisi vya misango-misango aviloleka munsi ndivino wa goli, inkozo, wachula, wantombolilo, amawuwi ni vinzyemb wa muwa, inswa ni nzulamatwi. Inzoka nazyo aziwafuma m azyolonjela mulandu wa minzi ya mvula aziwavwamba ukulur . Mu mpindi nye yoo kwawanga ivintu vivule ukulingana uno Leza

wavipanjila muwukola wakwe vyolivyo. Vimwi vyawanga ku mafwa na kwisote, mu minzi na muluza. Vyonsi nye vyoo vya lolekanga mu minjililo matupu mu mpindi zinji vilukanga. Mu mpindi ya minjililo awantu awasakamuka, awafumya imbeyu zyawo, awatalika ukutanda nukulima. Awala watanda Katila, awakomela nu nchesya nga awakonchezya ukutanda amapya makulu nawatumba nu kulima intumba zyakwe chilemba nu kukomela imbalala.

## ICHISIKU

Ichisiku yalinji ampindi ya mvula pano konsi-konsi kwawanga imitampansi pansi. Umusili awutonta na mupela amumg'wama na mawingo. Azila induzi zyizula inswi azifumila kunzi kuvisapa mukuya luka amenza.

Mu mpindi ya chisiku kwawanga imilimo mivule. Pano amalezi yawa umulemvwe awantu awasamila mu mitanda, awaya awikala mu mpunda mukuwinjila inyama ni nyunyi. E mpombo nu Kolwe nu kapoli, inkwale na makanga ni ntozi vyayimvyanga awalimi nkani nye. Akuwa ukupindila nu kwimba wapolowi ni mimbwe ukuliwizya ivyalo nga nu kusilika inchinji nuku nyepa amalela mukuchinjilila ivilimwa vyawo.

Mu chisiku wasimanyika awateya imyono wakulema inswi zino zikuya mukuluka amenza nazino zikunyochela kwe nyina. Akuwa ukuteya ivikwa vyakwe wa Tunko. Munsi mwawanga inzala nkani nye. Awantu wavule wawanga ni chinkumbili mu mang'anda yawo. Awapuzi wayelukanga mwalwe-mwalwe mukuvwamba kuno wangapulila, wapusuke, wazane ivyakulya. Mumpanga awantu walyanga amasuku na mampangwa, imfungo ni nsongwa. Ndi wayawa muzaza nu muzimwa aviwa avyakulya vyakulalilila. Kali nye kali awantu walyanga uwulombe nga nukuzwa insima ya mampangwa. Wa Simanyika awali wano wachulisyanga ku nzala muno weni wawakanga ukulema inswi ntupu nanti kulima, watawanga ni mpindi yakuwombela. Wasuwizile mukukawunkania inswi na malezi nu kalundwe ku walimi.

# AMASIKA

Impindi yamasika yalinji ampindi nzima. Kutawanga umusanya wamulaka. Umuza wazifile ukulingana nukusansamuka kwa muwili. Umuntu wensi ponga ni nyunyi zyalonde vyazevyanga nkani nye muno avyakulya vivule.

Ivyakulya vivule vyachanga mu masika. Wino walinji nimpa ku wawuye mu manda ya chipowe ayili mpindi yino wawezezyanga impa zyawo. Umwezi wuno awantu wawezezyanga impa zyawo a Mukandi *(June)* pano awalimi wonsi watalika ukusokotola tonsi muvyalo wamwi nawo watalika nu kulonga mu nkoma zyawo. Katila nu nchesya avili vino vyatalikanga ukucha ponga ni myungu nawa chipuzi. Vyonye vyoo vyapokololanga awantu nkani nye ku chipowe. Katila wachanga mu Mukuwe *(February)* nga mwakwe Kolongwe *(March)* ivyakulya vinji navyo aviwacha na wantu awapusuka ku nzala.

Mu Masika awantu awatalika ukuwela wenga-wenga mutwaya ukufuma mu mpunda zyawo, ku mitanda kuno walinji. Utwaya atulungula nukulungula pano awantu wavula mu twaya. Awonsi awawa ni milimo yakuluka ivitanda ni mise ya kusinzila amalezi ni nkumba. Awaluka imyono yanswi iyakuchinga pano aminzi munduzi ya chepenkana. Nga awatalika nu kuwaza imipini nukuwandula impasa zya kutemela intemele ku nsilo ya Masika.

Inchito ya wanachi nayo yawanga aya kusinza amalezi nu kwipa chilemba muvyalo. Pano wali mukaya wakupuza, awasuma wantende ni viyo vya kulila mwenemo. Awakazyana nawo awawa ni nyengwe awatalika ukuwomvya, wakukolania wanyina. Awatenda tonsi tuno wakulonda wakupa nawa kalume mu misakuta yawo yino nawo wazenganga amuli muno wakwizizya.

## IMYEZI YAMU CHINAMWANGA

| | |
|---|---|
| **Umwenye** | *January* |
| **Umukuwe** | *February* |
| **Kolongwe** | *March* |
| **Umukanda** | *April* |
| **Umupangwe** (Umufingwe) | *May* |
| **Akandi** | *June* |
| **Akavunisote** | *July* |
| **Akatonya** | *August* |
| **Ipukutu** | *September* |
| **Penza** | *October* |
| **Mwanga** | *November* |
| **Umupundu** | *December* |

## 26. UKUPYANIKA

Pano impindi yafichila iya kupyanika, kwawanga Ipumpo. Akuwa ukusuta ipala nu kulongana kwa wantu wavule. Awantu wawombelanga ponga; wino wee aleta utulezi mulupe pamwi mukatende na wino wee nawe aleta akachundu kano wanika wafisilizya. Awantu wavwananga nu kuwombela ponga nkani nye. Pa wanda wakupula amalezi nu kuwombeka napo wamama wasongo awalongana mukwavwana alyakuti umulimo wupepuke. Pano ndi wasimpula ni pala liza lyapya awantu awalongana ponga alyakuti wasole wumwi uwawo apyane pakwe wino wafwa.

Chawanga mukuti ndi umuntu wafwa wano wasyala kunzi awasenda wumwi uwawo uwapaluko lwawo nye lolo awili wino awapyanika pa chifulo chocho awawati we Tunga. Ndi wasya awana kunzi, na wana nye awamupa awati awanako sunganga. Ndi umufwe walinji ni zyampali, awanachi watatu nanti wani, nawonye awamupa awati wasende ndi ukulonda wonsinye amaka yako. Tukwivwa kuno pa viwanza vivule kwalolekanga impokoto nu kulwa nkaninye. Mpindi zimwi ndi walola kuno wumwi pa kupyana ngati akusechela, awantu awakwinuluka wakuti nche pamwi weliwenye wee awili wino wavinile umuwuye wati kansyale nenenye mpyane ni vintu vyakwe vyonsi nsende. Tukwivwa kuno wanji nawo watalondanga ukupyana lelo wapatichizwanga awowo. Nacho ndi umuntu wafwa asi nawanyina wakusimichila wasendanga awavyala awano awapyanika. Ukuwa na wavyala nye ndi wasiko lelo wasya awana watupu wano wakuzile, awasenda wenga uwape woliwo awiliwino awazwika izina pamwi awili wino asenda amasumo yakwe yisi. Mpindi zimwi kwalinji ukusenda izina litupu alili lino awazwika umuntu awati wino nye wee kanonzi wawa we Tunga wapyana umufwe.

Pa kupyanika I mfumu chayiwezile. Ndi i mfumu yalwala awati amafwa yatonyile pamwi awati imvula ikutonya kwiyulu. Watanga wati i mfumu ilwile awe walele watachile munji. Ndi i mfumu yapunula pamwi ndi yasyelemuka nga yapona pansi awa-

ti, 'Swila Mulali, Swila, yoo ansi yako.' Ndi i mfumu yafwa napo awati, 'Iwingo lyapona.' Watanga wati I mfumu ifwile awe walele walandile munji muno awana na walwani watanga wiluke chimwi. Yoo yalinji amvwango yakuchinjilila i mfumu ku walwani alyakuti uwufumu wutakayinganwe. Amuno awana ndi wamanya kuno i mfumu ilwile wangawumbula kwe wensi nye naku walwaninye. Ndi awalwani wamanya kuno imfumu Tunga yalwala wangasalapuka nu kuvwamba inzila yakuyipekania ichete-chete alyakuti wakayilwisye. Mulandu wakulwala itanga iwe na maka yakulwisizya awalwani.

Pamfwa yakwe wazya mfumu awantu wayinganaanga nkaninye. Wasongo nawana watichi watinanga amavyondongo. Kwawanga awantu wamfumu wano watanji amavyundu pamwi amavyondongo. Yanye yaa ayali yano yayanga munsi mukuya fyeka awantu wakwiza lala ni mfumu ponga pano ikuzikwa. Nkani nkani walondanga awachipya cha wufumu, amalongwe nawa Sikapemba muviwanza vyawo ndivino wa Sichalwe nawa Sichone nawa Sinyinza nawa Simukanga. Wanji nawo wano walondwanga awa Sintembwa nawa Nantembwa nye ponga nawa ntembwa nga nawanachi wano watotesile umonsi. Wanye waa awali wano wafimanga ku mfumu pamwi ku mizimu yakwe wazya mfumu. Amavyondongo nye yaa ayali yano yatumwanga munsi chila mwaka pa mpindi ya minjililo pano imvula yalowoka. Amavyondongo nye ẏaa ndi yaya yafyeka awantu wa muviwanza nye momo apali pano awaya awafima ku mizimu pa kupepela imvula kuti iwatonya nengo nukumezya ivizawalo muvyalo ichete.

Pakufima umuntu-mulawa ukuwa weliwe anzuwi chawanga achimwame chimwi-chimwi. Uwuzi wa muntu wakula ukuluta uwuzi wachinyamana chonsi icha munsi. Nawo uwazi wa muntu wamwama, watunduma ukuchila uwazi wachitekwa ichili chonsi ndivino uwazi wankoko ni ng'ombe ni mbuzi. Mulandu wakwe chonye choo achaleka pakulema umuntu-mulawa ukuwa anzuwi

pa kuzika i mfumu chalinji achintu chimwi ichakwiwa nu kupatichizya awowo. Watachitilanga palwenze lelo wongololanga awowo wakufisa nkani nye ku minso ya wantu. Achaleka wawomvyanga awantu wa mfumu amavyondongo ayali yano ayawomba umulimo nye woo.

## UKULOSYA IMFUMU

Pa mpindi ya mfwa zyakwe wazya mfumu awantu wayinganganga nkani nye. Wonsi watinanga amavyondongo nu kusochela awana wawo alyakuti watapita-pita mu musolo nanti akwizizya ku vizule amuno ndi wasunkania amavyondongo lino amilowele watalilondoloka swinya walala walowa. Awantu wa mfumu pa mpindi ya kulosya wasendanga ichisende-sende nu konona ivintu mwalwe-mwalwe nanti kusakamala weni wakuti tukupupala i mfumu. Chonsi chino wazana munzila amisendele: umwana, inkoko, imbuzi na chonsi chino wakunda ukonona, amisendele. Kutawanga wino angalanda kweneko wamwivwe awe wakuti wakufwilizya, avipakato wakupupala pa mfumu, wakulosya i mfumu.

Ing'ombe ni mbuzi wavizwikanga amakoli alyakuti vitalila viwapanga ichongo. Inkoko nazyo wazikupichilanga mwakwe wampokoso nu kuzwika wa mukolwe ivi konkoli munsingo alyakuti watalamula. Mutwaya mwamyalalanga na mya mulandu wantete. Awantu wayingananga nkani nye mpaka i mfumu iyize izikwe nga apali pano umuzuku-zuku wize wusile na wonsi mutwaya wasalapuke.

## AWANA WA MFUMU NU WUPYANI

Pa kupyanika i mfumu kwawanga intazi, mpindi zimwi kwawanga ukulwa nuku pawulana. Ndi kuli awana wa mfumu watatu nanti wani pamwi wasano watamanyanga ati nenenye anemuno ndipyana tata pa wufumu awe. Ukusola impyani walinji amulimo wakwe wasongo wansi ni nkombe zya mfumu. Watasolanga chisole-sole lelo walolechesyanga mu mikalile ya wana wa mfumu

wenga-na-wenga. Pa kulolechesya pa wana wenga-na-wenga watanji chingatenga Tunga weyoo we Katote lelo atayine pa wufumu amuno wakalala swinya atawa ni chikuku wakala kunsingo, awavilumba nkani nye atamanya nu muchinzi namuno uwuntu wawela, achakulukuwa, mwiwililani. Nawe Tunga wino vyakonkana akuloleka ngati angawa amuntu ngalelo kasyala konga, awalwinso ni kumbuchila swinya awikasa-tali wino asilonda kamwi akamupita, weni we chiswewelezye nu kusenda wamuka-wenecho chisendesende. Ndi wawa a mfumu awantu wangikalila ku munga wi fwafwa, wangasowa napa ku mwela aminzi.

Umulumendo wachititatu nawe Etaee,,, akuloleka amuntu, apali pano awantu wazima wawela, awamano ni njelu nzima ni chikuku ku wantu nu muchinzi apapo, atawa nu munyambo, amufuma-chumi, i mfumu ya wantu. Awala wasongo wivwana nga wazumilizyania apali pakusonta wino nye wee umulumendo awati awili wino wandi awe a mfumu.

Pano inkombe na wasongo wonsi wachili mu ng'anda mukasi wakupanzyania wino wandi alasikwe pa wufumu, amawumba ya wantu wavule ayalanga yakulindilila panzi mukuti wivwe wino wandi asontwe, alasikwe pa wufumu wowo. Nga ndi pano inkombe zya fuma nga zya wumbula zyati Tunga awili wino walasikwa pa wufumu wakwe Tunga weliwe wawa we Tunga, akuwa ukuzangamuka kukulu nu tupundu atuti na lyalyalyaaa, lyalyalyalya. . . ni ng'oma nazyo aziti ndu ndunduu ngungungunguu,,.. Akuwa ukuchina nu kusechela ni chimwemwe chikulu. Awakoma ing'ombe, awaswela ni pala awantu awazevya wakusechela i mfumu mpya.

## 27. AWAZUNGU WINJILA MU WINAMWANGA

Watatakulu pano walinji wonga munsi nye yoo iya winamwanga wa wanga mu viwanza. Wino wee muchifumo chakwe pa chiwanza chakwe apapo nye nawano waa muvifumo vyawo muviwanza vyawo nawo apapo nye.

Tukwivwa kuno walanga wisile wowo awiwuchila Umuloli (umuzungu) wee wati natunka, nakuno wafumile watamanyile. Pa kulola kuno uwuwili wakwe vyapusana nu muwili wawo awatalika ukumusamala. Nga lelo ukuti pano wasinga intete zyasila awatalika ukumuchechcta nuku mulolechesya, wakumufindamila mbali nukuzunguka kukulu. Awantu watifi watanji Achitumbu wanji awati amulungulwa amupona-pona.

Umuzungu wakutalika atalinji ni ntete lelo wasifile nkani nye. Ata tinanga umuntu nanti achintu chimwi nanti amuchinzi atalinji nawo. Walolanga songo wensi umutifi ngati akana katichi. Umuzungu pakulola kuno u mwinamwanga akumutina nawe alala wa mwinjilila, wasimpa. Pa kulola ivintu vya kuzunguka awa mwita nizina awati wino wee 'AMUZUNGU' wazungunula awantu. Pano waleta imbundusi ni mbaluti munsi nga ni vya kuzwala vino walinji navyo awazunguka awalutilizya. Pakulola akupepa fwaka awati wawa nu mulilo munda nga ichusi chikufuma kwi! Umwinamwanga weni azunguka kutaluvile. Tukwivwa kuno napano umuzungu waya ku mpanga ku chimbusu mukunya awalonda walole uwusali (amamvi) wakwe vino wawa. Vyonsi vino umuzungu wachitanga, vyonsi wazungukanga.

Pano awazungu wavula munsi walinji patatu. Kwalinji umuzungu wi Boma nu muzungu wa mapepo nga nu muchuluzi wa vyuma. Tukwivwa kuno umuzungu wakutalika munsi ya winamwanga walinji we Joseph Thomson. Wino nye wee watanji awili wino wachilinginie insi pakasi ukufuma kwe Sumbi wakwe Lake Nyasa mu mwaka wakwe 1879 nukuyafika kwakwe Lake Tanganyika kwe Chituta. A wazungu wanji wano nawo wafisile munsi, awazungu wawili awawomvi wamwe Mandala wano nawo walondanga ivifulo vyakukazizya iviya vyawo mwenemo. Awazungu nye waa walinji we Bwana Moir nu Bwana Stewart. Nawo nye awakonka mwikula lyakwe Bwana Joseph Thomson muno wapisile ukufuma Lake Nyasa nukuyafika kwakwe Lake Tanganyika. Wa-

nye waa wazungu awali wano wakonkomesizye kwe Kampani wawo kuno achintu chizima swinya ichamano nda chakuti umusewo wasezilwe ukukomenkania wasumbi wowili. Awalumbilizya nkani nye kuno walele wasele umusewo nye woo alyakuti uwunonsi wukule ni viya na wantu viwapita nanti ntazi.

## UMUSEWO WAKWE STEVENSON ROAD

Kwakwe Lake Tanganyika kwalinji awazungu wamipepele ya London Missionary Society nako kwakwe Lake Nyasa kwalinji awa chipepelwe chakwe Livingstonia Mission of Scotland. Mu vifulo nye moo ivyakwe wa sumbi kwalinji uwunonsi nu wuchuluzi wukulu. A wazungu wa Minsioni nawo nye walondanga ukusandulula izwi lyakwe Leza, Ivangeli alili lyakuti awantu wafume ku wuwipe wakonke inzila ya Wùleza wawa kwikala ichete nga swinya awuliwonga walondanga inzila yinji iya kulesezya uwuchuluzi wa Wazya.

Pakusandulula imilimo nye yoo iya mapepo tukwivwa kuno Bwana James Stevenson umuzungu muchindame wumwi wino walinji amukonsi swinya kavwa mukulu uwakwe wa Livingstonia Mission ayipa, afima ni ndalama £4000 izya kwavwilizya mu kusela umusewo waku komenkania wa sumbi wowili; Lake Tanganyika nu Lake Nyasa. Chino James Stevenson wa chitizile woo mukufima indalama zyo zyo zyonsi amuno walondanga uwuchuluzi wukule pakasi kakwe wa sumbi wowili mukuti awantu ni viya viwapita zuwa-zuwa nanti ntazi. Chinji chalinji achakuti welezye inzila yinji iyakulesezya mwenemo uwuchuluzi wa Walungwana *(Arabs)* wakakazya wa Wazya wano ichifulo chawo chawezile pa Karonga mwe Sumbi wa Nyasa.

Pano wasela umusewo nye woo awawita Stevenson Road mu kwizuka umulimo wukulu wuno Bwana James Stevenson wa womvile pa kufima indalama zyonsi pakusela umusewo nye woo. Pano umusewo nye woo waselwa ivyuma avivula munsi ya winamwa-

nga 'a winamwanga wavule awawa nu longo lwakuzana inchito. Iviy: aviwa fuma ku Karonga kwe Lake Nyasa na vinji navyo avi wafuma kwe Chituta mwe Lake Tanganyika. Ichifulo chikulu kwakwe Lake Tanganyika chalinji we Chituta pano watani wazenye Mpulungu. Mulandu wakwe chonye choo pano awa Ngelezi *(British)* nawa Maliwongo *(Germans)* wapakananga insi mu mwaka wakwe 1890 mumpaka akonka mu pipi nu musewo wakwe Stevenson Road.

## I BOMA LYA KUTALIKA MU WINAMWANGA

Tukwivwa kuno i Boma lyakutalika mu winamwanga lya zenzilwe pa Ikawa (Fife) pakasi kakwe 1893 nu 1901. A kaya nye kaa kawezile mu musewo wakwe Stevenson Road pa pipi nu Tunduma nakaya ka Ntindi lwa kasika. Umuzungu-songo Sir. Harry Johnstone atuma Drysdale wino awantu wamubuntulizile izina lyakwe 'Tambalika' ukuya yiyula i Boma pa Ikawa (Fife) mu mwaka wakwe 1893. Amukonkom zya nkani nye mukuti ayelezye na maka yonsi kukulesya umu zuku-zuku wa nkondo zya wa Wemba nawa Ngoni alesye nawa Maliwongo *(Germans)* wano watungululwanga nu Bwana Wismann ukwinjila munsi nu kuti awalwani watakiyale umusewo wakwe Stevenson Road lelo wawomba ichete. Mu mpindi nye yoyo kwalinji izya nkondo mvule munsi izya Walungwana *(Arabs)* ni nkondo zya wa Wemba nawa Ngoni. A Walungwana *(Arabs)* wavwambanga awazya wakusenda ku Karonga kwe Lake Nyasa kuno kwawezile ichifulo chawo ichikulu. I mfumu zya wa Wemba ni mfumu zya wa Ngoni zya pitananga mwalwe-mwalwe munsi zikulwisya inkondo mukuvwamba awazya wakukazya ku Walungwana. Mumpindi nye yoyo iyiliyonga wa Màliwongo *(Germans)* nawo awati twatunka. Nawonye walondanga ukupoka insi ya Winamwanga ukuti iwe mu makasa yawo. Nga pakusila kwa wungwe lino lyawezile mukaya kakulu aka Berlin munsi yawa Maliwongo

mu mwaka wakwe 1884, wa Maliwongo *(Germans)* nawa Ngelezi *(British)* awivwana ponga mu mwaka wakwe 1890 nu kupakana insi zyoo ziwili – Tanganyika nu Northern Rhodesia. Insi yakwe wa Maliwongo iwa we German East Africa *(Tanganyika)* nayo insi yawa Ngelezi iwa we Northern Rhodesia *(Zambia)*.

## AWAZUNGU WIKALA PA IKAWA (FIFE)

Umulimo wa Muzungu wi Boma wakutalika munsi walinji awa kulesya inkondo nu wuzya pakaṣi ka mitundu. A chakuleka awasokola akaya kapya mu musewo wakwe Stevenson Road pa Ikawa (Fife) akazengwa pakasi-na-kasi nu Lake Tanganyika nga nu Lake Nyasa. Nga wakikale papo pa Ikawa (Fife) akaya kako kasuka kakula na wazungu wavula. Mwakwe 1898 awazungu wakwe Mandala wano walinji na masitolo mavule munsi yonsi, nawonye awachintila pa Ikawa (Fife) apano nawo awazenga isitolo linji muno wazana kuno isitolo lyape Musanza lyawela ukutali napa Ikawa. Nga ukuti pakasi kakwe 1899 nu 1901 amasitolo pa Ikawa ayavula ukulutilizya na wazungu nawonye awonjelezya. Ikawa (Fife) akawa akaya kakulu na wazungu wano wasamizile penepo we:

H. Forbes: Umuzungu-songo *(Native Commissioner)*
Charles Mckinnon: Umuzungu wamilandu *(Magistrate)*
S. MacDonald: Inkonkani yakwe bwana Forbes *(Assistant Native Commissioner)*
R. Rothwell: Umuzungu wakwe Lamya *(Telegraphist)*
D. Ross: Umuzungu wa masitolo *(Businessman)*

Waa wonsi awali wano walinji awamuzungu wakutalika ukwikala pa Ikawa (Fife) nga apakonka 'Bobo' Young nu Drysdale wano wayile awiyula i Boma lya Kanyala ni Boma lyapa Milongo. Wanji wano wakonsile penepo we: Bwana Jones, George Stokes, B.N. Goddard, G.H. Morton, Williams, Boyd Cunningham, General Northey nga nu bwana Goodall.

## 28. INKONDO YA WAZUNGU MU WINAMWANGA

Mwakwe 1911 insi yakwe North Eastern Rhodesia nu North Western Rhodesia nga nu B.S.A. Company awasanzya ponga iwa we Northern Rhodesia *(Zambia)* iwa ansi yonga. Nga awachinsya i ofesi lya pa Ikawa (Fife) awatwala ku Mbala nga achiwa achiputulwa chakwe Tanganyika District *(Province)* ukulingana ndi muno witilanga ichiputulwa chonsi mwakwe mumpaka wakwe German East Africa *(Tanganyika)*. Nga ukuti mwakwe 1914 wa Maliwongo *(Germans)* awinjila pa Ikawa (Fife) nukusya wonona akaya mwalwe-mwalwe. Umuzungu-songo Bwana Jones nu Kalalike wakwe-songo Allan Chelemu awasamazizya iviya vyi Boma kwe Kantongo. Nga wakatundumizye papo pakwe Kantongo, mwakwe 1915 awivwa wakuti wa Maliwongo wawo wakwiza. Nga nawo awawo awalupita swinya nye nukuya lamba uluzi Kalungu mumbalama nga awaya awazenga pe Chinungu.

Mu mpindi iyili yonga nawe General Northey wino wizile pa Ikawa (Fife) mukulwisya wa Maliwongo alambila mbalama zyozyoo munzi yakwe wa Maliwongo mu German East Africa *(Tanganyika)* nivita vyakwe. A wa timbilichizya wa Maliwongo woliwo munsi yawo mpaka aya awafisya ku myamba yakwe Songwe munsi mukasikasi iyakwe wa Maliwongo.

Walile pano General Northey wa winjila wa Maliwongo munsi yawo nawe Bwana George Stokes apyana pa chifulo chakwe Bwana Jones weliwe awili wino awa we Muzungu-songo pa Ikawa (Fife). Pakulola uwononi wuno wa Maliwongo wasile wachita, weliwe Bwana Stokes ni nkonani yakwe Bwana G.H. Morton awatalika ukuzenga akaya ni ng'anda zya mazengo akasuka akaya kako akawa akaya kazima akayemba nu ku yemba.

Mu mpindi yino Bwana Stokes wazenganga akaya ka Ikawa ni ng'anda zya mazengo 1916 – 1918 i Boma lya Chinungu lyatezile lya simpa. Chatezile chawa achifulo chakupuzila penepo nukupa

ivyanzo vya nkondo ni vyakulya ku Wasilikani wa nkondo. Dr. James Alexander Chisholm (Chizimu) nawe nye watezile wasamala wafuma pa Mwenzo ni chipatala chakwe wachintila pa Chinungu mukwavwa awalwale ni mpondo zya nkondo. Nga wakikale wowo tukwivwa kuno Bwana Jones umuzungusongo akatuka nukuya ku South Africa mukulolana nawa Sing'anga. Nga Bwana Williams awili wino atola ichifulo chakwe weliwe nye awa we Muzungu-songo pa Chinungu.

Mu mwaka wakwe 1918 Bwana Von Letto songo wakwe wa Maliwongo *(Germans)* wino watezile wasamalila ku Luangwa naku Mozambiki pano wasya wonona akaya kapa Ikawa (Fife) ni vintu vivule munsi ya winamwanga aya anyoka imfwilimbi. Swinya nye alungama pa Ikawa nukufika µkocha ama ng'anda ya mazengo yano Bwana George Stokes watezile wazenga nu konona vyonsi vino vyatezile vyasyala. A weyo alungama lwa ku Kasama atola inzila yakwe, Chozi na Kayambi. Pano wachila Kasama akonona vyonsi vino wazana munzila yakwe, nga ukuti pano wafika pa Milima ayivwa wakuti inkondo yalala ku mwawo apali pano nawe achimba, ayipa ku wa Ngelezi. Watezile walizya awantu akalanda awasowa napa kufutila napa kumwela aminzi. Pano wachimba apali pano nu mutende awuloleka munsi ni nkondo zyonsi izya wa Wemba nizya wa Ngoni nizya Walungwana azilala zyasila.

## I BOMA LYA CHINTILA PA ISOKA

Pano inkondo yalala mwakwe 1918 i boma lya Ikawa (Fife) lyatezile lyawongoloka nkani nye nga lelo lya womvile ku myaka mitichi. Mu mpindi ya nkondo awiyula umusewo wukulu uwakwe Great North Road ukufuma munjanji pa Kapiri-Mposhi mpaka pa Ikawa. Umulimo wa musewo nye woo walinji awakuti awasilikani ni viya vya nkondo viwapita zuwa-zuwa nanti ntazi mukulwisya wa Maliwongo. Umulimo wunji walinji awakufisya ilayano lino Bwana John Cecil Rhodes wasile walayilizya wati nkulonda umu-

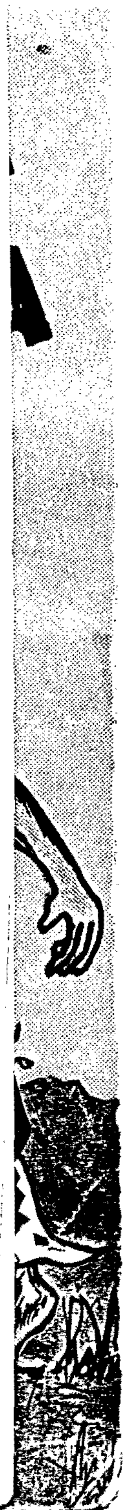
sewo wukaselwe ukufuma Cape Town mpaka ukuyafika Cairo *(Cape to Cairo)* asya ni mpiya mvule izya kwavwilizya mu mulimo nye woo. Pano inkondo yawa pa pipi nu kusila nu musewo nye woo Cape to Cairo awutela wafika pa Ikawa (Fife).

Uwuzi wa musewo wakwe Stevenson Road pakusila kwa nkondo nawo nye awutela wachepa na wantu wavule awaleka ukuya ku Karonga nakwe Chituta kwe Lake Tanganyika awatalika ukuwomvya umusewo wupya uwakwe Great North Road. Pakusila kwa nkondo nawo awa Ngelezi *(British)* awapoka German East Africa *(Tanganyika)* woliwo awateka iwa ansi yawo. Awazana kuno umulimo wa Ikawa (Fife) nomba wasila achaleka i Boma lya zipila ukuchintila mukasi kansi lifume mwakwe mu mpaka.

Pakutalika kakwe 1921 Bwana S.P. Lloyd inkonkani yakwe Bwana George Stokes achintila pa Isoka ukufuma pa Ikawa nu kutalika umusokolo wupya. Nga ukuti kunsilo yakwe 1921 pano Lloyd wazenga ama ng'anda apali pano nawe George Stokes asya Ikawa nu kusamila pa Isoka awa we Muzungu-songo wakutalika pa Isoka *(Native Commissioner).* Pakutalika witanga umusokolo wakuti 'NEW FIFE' nga nalyo Ikawa awati 'OLD FIFE'. Pansizi waleka ukuti New Fife wawati 'KASOKA'. Nga wakikale wowo izina lyakwe 'Kasoka' nalyo lyafwa wakwita ichifulo chipya 'ISOKA' mpaka na kuwanda wilelo lyoo.

## 29. AKAYA KA MWENZO KAZENGWA

A wazungu wanji wano wizile mu Winamwanga mu manda ya kutalika a Mulasi Alexander Dewar *(Juwala).* Wenye wee wafichilizile ku Kondowe ku Livingstonia Mission ku Nyasaland *(Malawi)* pano wafuma ku Scotland swinya a Musikochi nye ni nkonko. Nga akikale ku Kondowe koko tukwivwa kuno nawo wa Mission wakoko apali pakumutuma mukwiza yiyula ichifulo chipya pa Mwenzo mu mwaka wakwe 1893.



Nga ukuti mwakwe 1895 a kaya ka Mwenzo akazengwa achiwa achifulo chikulu awazenga ni chipatala chakupozezya awalwale nuku sambilizya awantu ivangeli lya wuleza awiyula ni nsukulu alyakuti awantu wasambilile wayiwazizya amabuku na makalata awenecho wonga.

Pakutalika u Mulasi Juwala walinji wenga nu muchi nga ukuti pansizi apali pano nawe Dr. James Alexander Chisholm *(CHIZIMU)* afika nawe nu muchi mu mwaka wakwe 1900. Wisile wowili na wachi ichete akazima ndiwuli nukuwombela ponga. Nga ukuti mu mwaka wakwe 1901 u Mulasi Juwala apali pakukatuka nukunyochela ku mwawo pansilo ya musinzo wakwe uwa myaka yisano yino wisile pa Mwenzo.

A wazungu wawuye awi Boma watakunzile u Mulasi Juwala amuno watanji akuyipa uwukapanzya akuvulungania imilimo yi Boma. U mulasi nye wee wakunzile awantu watifi nkani nye nukuti awiyule aminso wamanye inzila ya Wuleza ni nzila nzima iya mikalile mizima. Mulandu wakwe chonye choo mwakwe 1896 awazungu wi Boma awa pa Ikawa (Fife) awapatichizya awantu wapa Ilendela ukuti wakasende iviya vya Boma. Pano awantu wakana Muzungu-songo uwapa Ikawa (Fife) atuma awasilikali wakwe ni mbundusi awaya awasya wakoma nu muntu wenga awasampa ni mbuzi zya wina Ilendela. Pakwivwa vyoo u Mulasi Juwala afulwa nkani nye awalichila nu muzungu-songo pa Ikawa mukuti watiza welezye swinya ukuchuzya awantu mu musango ndi woo nukuti chazipila walele wawezezye awantu imbuzi zyawo zino wasendezile ku maka nga walipile nu yisi wa mulumendo wino awasilikani wasile wakoma. Awi Boma lya pa Ikawa pakwivwa wowo awavitwa nkani nye.

Mulandu wa lukundo luno Juwala walinji nalo pa wantu watifi, asenda awalumendo wawili – Benjamin S. Sikombe nu David Y. Sichone apita nawo ku mwawo ku Scotland. Pano wali koko awapilula na mabuku awatwala mu chinamwanga.

Dr. James Alexander Chisholm *(Chizimu)* pano wasyala wenga pa Mwenzo nawe akundikwa nkani nye na winansi wonsi. Ululumbi lwakwe alusata insi yonsi iya Winamwanga. Nga atalika nukuwalika amabuku mu chinamwanga apilula nu Baibolo (Itestamento Lipya) atwala mu chinamwanga. Awalika nutu mabuku tuvule mululimi lwa chinamwanga. Asambilizya awantu wavule, ayiyula nama Sukulu mavule muviputulwa vyonsi ukuzinguluka Mwenzo. A winamwanga wavule awasambilila ichete nye wamwi awawa awasambilizya wawawuye.

Mu manda yakwe Chizimu imilimo yawa Minsioni isata monsi. A wansukulu wano wachenjezile wafika wamala amakalasi yonsi aya pansi awawatuma ku Kondowe ku Livingstonia mukusambilila amasambililo yapa pela mu makalasi makulu. Akuwa awasambilizya wa maka na wakawizya wi Vangeli nawa Klistu awanyama insi yonsi. A chaleka pa mfwa yakwe mu mwaka wakwe 1936 walosizwe na winamwanga wonsi ninsi nu wukulu. A wantu wasyala wakamwizucila ku milimo mizima yino wasile wawomba nga naku mazwi nye yano wakunzile ukuwomvya impindi-ni-mpindi akuti: 'Mutazimya ulukozyo' 'Mukula mwivwa Musunswe wasakasya amuti ichimbwi chocho chiza amuwasamala' 'Chindikanji Muleza Wakuzimu',

## AWAZUNGU WANJI MU WINAMWANGA

A wazungu wanji wano wizile munsi we: Bwana B.N. Goddard nu Bwana Forsyth *(Fosisi).* Mwakwe 1903 Bwana Goddard azenga pa Chunga wulunga nu luzi Kalungu. Nga akikale papo watalika walima wateka ni ng'ombe mvule zimwi. A wili muzungu wino walondozile wapunda (Ndokwe) munsi ya winamwanga. Pakutalika Wapunda walinji watichi nye nga ukuti pansizi awanyama mwalwe nye. Bwana Goddard walinji we Fundi mwizule. Weni wakomanga inyama ni chisasi chonga-na-chonga. Walinji we Fundi mwenecho. Wakomanga inyama ni vimbwi ni nzovu ukuluta wa fundi wonsi. Nga ukuti mu Mupundu wakwe 1908 pamo wapika

inzovu nayo imulema, imulyatila pansi imukoma na papo nye. Nga apali pano umunyina Bwana F.E. Goddard afuma ku Wulaya *(England)* mwakwe 1909 ayiza mukusunga ichifulo cha pa Chunga.

Pakutalika Bwana B.N. Goddard wazenzile isitolo lyakwe pa Ntindi papipi napa Ikawa mu mwaka wakwe 1904. Mwe 1907 asya wiyala isitolo lyolyo asyala ni Famu litupu pa Chunga. Namo mwakwe 1905 Bwana Forsyth *(Fosisi)* achinta afuma pa Ikawa aya azenga pa Kantenshya atalika umulimo wakusunga ing'ombe azisuka nazyo azinyama nkani nye. Mu mpindi nye yoyo iyiliyonga nalyo Ikomba lyatezile lyawa achifulo chikulu pano wasunjilanga ing'ombe zya Wuteko *(Government Ranch)*.

## UKUKOMENKANIA IVIFULO VIKULU

Mukuputunkania impanga nu kusunkania ivifulo vikulu vyonsi vino awi Boma watezile wazenga awasela imisewo yisano: A kuwa umusewo wakufuma pa Ikawa mwakwe Stevenson Road ukuya ku Milongo. Umusewo nye woo watalisilwe mu 1897 nu kusila mwakwe 1898. Milongo walinji we Sub-Boma wakwe Ikawa (Fife) 24 kilometres ukufuma pa Isoka. Umusewo wunji wafumile pa Ikawa mwakwe 1899 nukufika ku Kasama mwakwe 1901. Umusewo nye woo walinji ni ntampwe 192 ukufuma pi sitolo lyakwe Mandala. Wunji nawo wafumile pa Ikawa ukuya ku Chinsali mwakwe 1909 awulamba uluzi Kalungu pa Chunga. Yinji yino tukusanzya kweneko we Great North Road ukufuma munjanji nukufika Ikawa nga nu Stevenson Road ukufuma Lake Nyasa nukuya kwe Lake Tanganyika.

Pano inkondo yakwe wa Maliwongo nawa Ngelezi yalala nga ni nkondo zya Walungwana izya kukazya awazya nazyo zyasila, awinansi wonsi awasechela. Pa kulola kuno amasitolo yonsi munsi yalinji mu makasa yawa zungu watupu, nawo a winamwanga wano walondanga utwa kukazya-kazya awawa zumilizya kuti nawo nye

wangakazya tuno wakulonda. A chaleka awa chuluzi wakutalika munsi ya Wina .wanga ukuwa na masitolo yawo we: Aaron Siwale, Edward Sikombe, Noah Sinyangwe, Adam Simumba, Andrew Sichula, Sam Siyame, Philipu Simutanda nu Thomas Sichimata.

Mu mpindi nye yoyo iyili yonga mwakwe 1920 imitengo yavintu ya chefile nkani nye: –

| | | | |
|---|---|---|---|
| Uwusu | Ikopala lyonga | pa kambale (per lb) | 1 ngwee |
| Umupunga *(Rice)* | Ikopala lyonga | pa kambale (per lb) | 1 ngwee |
| Fwaka imandwa | Susu | pa mandwa yonga | 5 ngwee |
| Inkoko | Shilini | pa nkoko 3–4 | 10 ngwee |
| Amenza | Shilini | ku menza 30–40 | 10 ngwee |
| Ivitanda | Shilini | ku mapande yawili | 10 ngwee |

A malipilo na yonye ya chefile nkani nye. A wawomvi wafolanga impiya zitatu pa mwezi nawo wakasenda wa viya wa pochelelanga impiya zitatu *(3 Shilinsi)* ukulingana ni ntampwe umwanda na makumi mutanda *(160 km)* yino umuntu wapita pa kusenda ichiviya pa wulendo pano Muzungu akutandalila utwaya akuya mukusonchezya nu kulola uwusaka watwaya.

## 30. TUSALIFYE E LEZA KU NKUMBU ZYAKWE

**Mukukuwantika** kukulu ukwakulwisya pa kuzana uwuntungwa witu woo, twasuka twachimvya vyonsi iviwipe vino vyalinji munsi. Inkondo zya wa Wemba nizya wa Ngoni nizya Walungwana zino zyawanga munsi zyonsi zyatalalikwa. Nga nu wuluku wonsi uwa Wazungu uwakuyilola kuno woliwonye wonga awali wantu wenecho umuntu mutifi pole nkandi ukuwa amuwomvi wawo ampela nako kwasila. Umuntu wensi ku manda yaa aya kanonzi akuyilola amuntu. Kanonzi kutawa umutundu nanti akapatulula nanti akuti weyo Tunga amu Ngoni pamwi amu Wemba nanti akuti nawe wee we Kachokwe pamwi ukuti nawe weyoo amuzungu lelo wensi pano ayisile lwapalwakwe akuyilola amuntu.

Inkondo zyalala nu wuzya nawo wasila. Umwana-muntu wati nomba amayendele muno Zambia. We Zambia witu swinya we Zambia wakwe wensi.

## ULWIMBO LWANSI YA ZAMBIA MU CHINAMWANGA

1. Tulumbule Zambia twimbile,
Tuwombele ponga twivwane,
Twalwisya twachimvy' iviwipe,
Twazan' uwuntungwa, swensi apaliponga.

2. Swensinye swe wan[illegible] A[illegible]ili[illegible]a
Swewapepwa wa Mfumu Leza,
Tuwapit' umutende swensi,
Swe Wanangwa [illegible]nsi, tuwe apaliponga.

3. Mwe liwu[illegible] lyonsi lya Zambia,
Tuwombele pong' umutende,
[illegible]nga [illegible]a,
Swe Wanangwa swe[illegible] tuwe a[illegible]nga.

Lumbulanji, Leza witu,
Apepe insi, Zambia, Zambia Zambia,
Swe Wanangwa mu ndembela yansi yitu,
Lumbulanji Zambia, swensi apaliponga.

